

RANOHRISĆANSKI SPOMENICI PRAEVALISA

PAVLE MIJOVIĆ

Arheološki institut Beograd

Praevalis (Prevalitanu),¹ osnovanu možda već 297. godine, nije teško razgraničiti rijekom Mat (*Mathis*) u onom dijelu koji na jugoistoku pripada Albaniji s gradovima Lješom i Skadrom, ali jeste u dijelu kojim se na sjeverozapadu, na teritoriji Boke Kotorske, odnosno njome odvajalo Istočno od Zapadnog rimskog carstva. No, kako se o granicama u tako dalekoj prošlosti može govoriti o nedefinisanim i širim pograničnim teritorijama, i kako je dio Prevalisa koji pripada Albaniji slabo proučen, osvrnuću se ovom prilikom samo na dio te provincije koji sad pripada SR Crnoj Gori, uključujući u njega, dakako, i Boku Kotorsku, i pored toga što je neizvjesno je li makar i djelimično ulazila u njen sastav.

Za našu temu je možda od većeg značaja to što sredinom te provincije ide dio državnog rimskog puta od Narone do Skodre, i što se upravo od raskrsnice *Ad Zizio* (Mosko ?) s koje je vodio drugi važan rimski put, ka Sirmijumu, nadovezuje više raznih pravaca koji povezuju Prevalis s Dalmacijom, Gornjom i Donjom Mezijom, Dardanijom, Makedonijom Salutaris i Novim Epirom. Drugi put, obalski, od Epidauruma do Skodre, povezivao je stare rimske gradove (*oppida c. R.*) *Risinium*, *Acruvium*, *Butua*, *Olcinium*, ali je i između njih i municipija i kastela u unutrašnjosti postojao čitav niz lokalnih puteva, najvećim dijelom prosječenih duž klanaca i prevojima, koji su i u praistoriji, kao i kasnije u srednjem vijeku, činili prirodnu vezu između većih i manjih kraških polja i postaluvijalnih padina. Iz dosadašnjih, tek započetih, istraživanja može se pretpostaviti da je mjesno stanovništvo (Iliri) najprije sporadično naseljavalo sve te od Rimljana zaposjednute pravce komunikacija i da je tokom rimske pacifikacije sistematski premještano i koncentrisano pored rimskih puteva, gdje je i nikla nova robna proizvodnja na zemlji u državnom i privatnom vlasništvu (*ager publicus* i *ager privatus*), a na njegovoj osnovi kontrola komunikacija i bezbjednosti. Kako je preostala teritorija Prevalisa uglavnom bila krševita sa šumama i pašnjacima na raznim nadmorskim visinama, sva takva neobrađiva zemlja (*ager compascuus et silvae*) služila je plemenskim zajednicama koje su se na smjenu gotovo neprekidno održavale. Trag tog »planinskog« agera očuvan je u crnogorskim plemenskim komunikama.

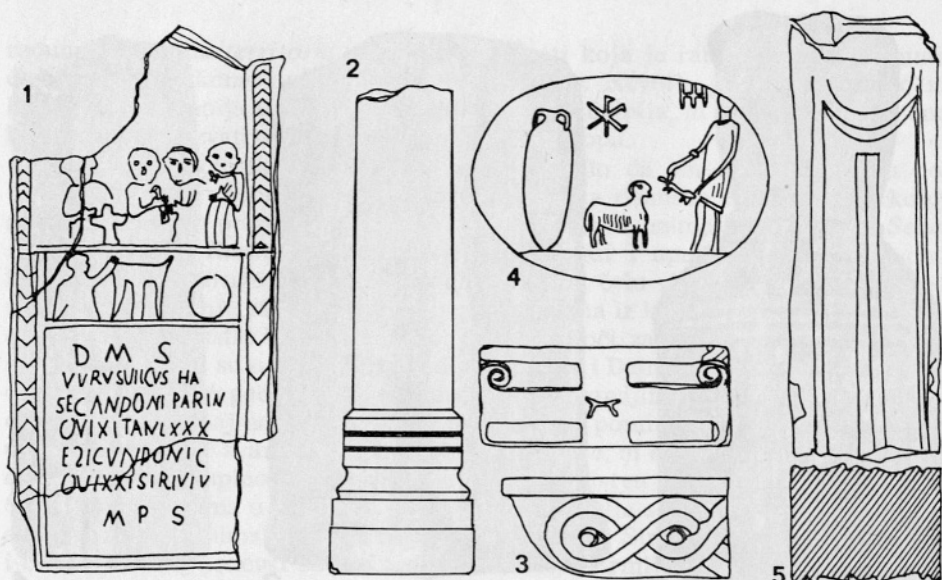
Iz izloženog se već može naslutiti da se i crkveni posjed u Prevalisu mogao formirati uglavnom od propalih imanja u državnom i privatnom vlasništvu, što upućuje i na traženje ranohrišćanskih vangradskih crkava upravo u njegovim granicama.

Obično se tok nove rimske urbanizacije duž puteva koji idu prirodnim saobraćajnicama iz jedne u drugu niziju, odnosno povezuju najplodnija polja i padine prema njima, sve do sada svodio na utvrđivanje itinerara sa stanicama, što je za topografiju Prevalisa važno i razumljivo, ali nije jedino od vrijednosti, i nije dovoljno, za sagledavanje svih metanastazičkih promjena i novih društvenih odnosa i kulturnih kretanja u toj provinciji do kraja kasne antike. Ako se

imaju u vidu oba ova faktora — i prirodni uslovi i društveno-ekonomski razvoj rimske urbanizacije — biće jasnije što u pristupu našoj temi polazimo od kasne antike, tim prije što u Prevalisu nemamo kao u Dalmaciji sa Salonom ni tako dobro organizovanog crkvenog posjeda, ni arhitekture koja bi o njemu svjedočila. Uz ovu tvrdnju, kao i uza sve drugo što se s njom u vezi izvodi iz oskudnih činjenica, treba ipak postaviti pitanje: jesu li južni dio Dalmacije, koji je Dioklecijan odvojio od ranije cjeline i od nje stvorio Prevalis, mogli mimoići hrišćanski misionari što su u III vijeku udarili temelj salonitanskoj crkvenoj zajednici? Po svemu sudeći, nijesu. Bilo da su došli iz Rima bilo iz Carigrada, ne može se osporiti da su mogli djelovati i u drugim gradovima Dalmacije osim u Saloni, iako o tome nema pomena. Time i činjenicom što se hrišćanstvo duž naše jadranske obale moglo prenositi ustaljenim putevima saobraćaja razumljiva je ovakva pretpostavka. S njom se slaže i to što se Prevalis u toku prvih četrdeset godina od osnivanja nalazila naizmjenično u tri diocese, u Meziji, Makedoniji i u Dakiji (pod vlašću *praefectus praetorio Illyrici Orientalis*), u kojima je prije no u Saloni došlo do organizovanja hrišćanskih opština. Mada se dodjeljivanje ove provincije čas jednoj čas drugoj diocези može objasniti djelimično i nestabilnošću njene crkvene organizacije, već to što se u Skodri, središtu *praeses*-a pominju još 392. godine dva episkopa, *Bassus* i *Senecius*, određenije pokazuje da je krajem IV vijeka crkvena organizacija u Prevalisu bila ne samo dovršena nego i razgranata, iako nije otkriven nijedan spomenik crkvene arhitekture iz toga doba. Drugim riječima, da ponovimo, ne mora se istorijski proces ni u ovoj provinciji, kao ni drugdje, isključivo vezivati za do sada otkrivene materijalne ostatke, makar da su oni najubjedljiviji. Zaostalost i nesistematičnost arheoloških istraživanja je, po mojoj ocjeni, glavni razlog što se o pojavi rane hrišćanske arhitekture u Crnoj Gori sudi po nalazima iz docnijih vremena.

Prve hrišćanske zajednice mogle su na teritoriji Boke Kotorske postati najprije u Risnu, staroj ilirskoj prijestonici a zatim ilirsko-helenističkom polis, rimskom opidumu s municipalnim i, možda, kolonijalnim statusom. U njemu je još od pada u rimske ruke stalno stacionirala kakva, makar i manja, mornarička jedinica, a tu se, uzevši u obzir komunikativnost toga roda vojske, pružala i najpovoljnija mogućnost širenja kultova. Dosadašnja iskopavanja nijesu doduše otkrila tragove prvih hrišćanskih zajednica, ali to ne bi trebalo da znači kako o njima u Risnu nema dokaza već i stoga što risanska nekropola još nije pronađena.

Da je hrišćana u starom Rizinijumu bilo u vrijeme kad i u Skodri potvrđuje nalaz jedne gеме s predstavom Dobrog pastira s jagnjetom, monogramom Hrista i velikom amforom za koju se pretpostavlja da je simbol Kane Galijske (sl. 1; 4),² Svi ovi simboli Hrista javljaju se u IV vijeku, u vremenu između Konstantina i Dioklecijana, pa kad se raspravlja o postanku vjerske zajednice u Rizinijumu treba poći od istog vremena. Drugi značajan nalaz u Risnu je jedan cipus, za razliku od ostalih cipusa u Boki Kotorskoj, s bogatom i raznovrsnom plastičnom dekoracijom (sl. 2). Ona se sastoji od jednog kratera, dvije ribe, dva delfina, vijenaca od lovorovog lišća i jedne patere. Sve ove predstave čine onaj dobro poznati arsenal simbola koji je na prijelazu iz antike u rano hrišćanstvo služio podjednako poganima i sljedbenicima nove

1: Nadgrobna stela iz Kolovrata; 2 i 3: stubić i konzola iz Lastve; 4: gema iz Risna; 5: pilaster iz Ulcinja — 1: *Stèle funéraire de Kolovrat*, 2 et 3: *colonnette et console de Lastva*, 4: *gemme de Risan*, 5: *pilastré d'Ulcinj*

vjere. Iako spomenik ima pogansko DMS, koje ga datira u vrijeme prije pobjede hrišćanstva, moglo bi se pomišljati na tajnu pripadnost prvim hrišćanima umrlog ili lica koje je spomenik podiglo. Na to još podstiče gornji dio cipusa u obliku kotarice s plitkim udubljenjem na vrhu, možda prije namijenjenom hrišćanskoj menzi no paganskoj piscini za libacije. J. Martinović, koji ga je publikovao,³ pretpostavlja čak i po iskvorenoj latinštini posvete da se njegova datacija može protegnuti i do prvog javljanja hrišćanstva u Boki Kotorskoj. Nije zaista nemoguće takvih hrišćana očekivati u jednom zalivu iz kojega su domoroci služili u Ravenskoj mornarici.⁴

Kako je Rizinijum kao »stari grad« mogao imati episkopa u vrijeme održavanja Sabora u Serdici (343. godine), kad je zabranjeno da se u manjim mjestima — pagusima, vikusima i civitatima — osnivaju nove episkopije, trebalo bi prilikom narednih arheoloških iskopavanja tražiti početke ranohrišćanske arhitekture ili bar ranohrišćanske sepulhralne spomenike u blizini središta risanskog paganskog kulta, već od IV vijeka. Pri tome se mora imati u vidu da je agrarno područje Rizinijuma i u to doba bila okolina Herceg Novog, isto kao što je Perast kad je pod Venecijom bio stekao izuzetnu važnost imao svoj zemljiški posjed tu, takođe. Na tom od grada u bedemima udaljenom ageru podizale se ne samo hrišćanske nekropole s grobljanskim crkvama za stanovništvo manjih naselja, nego i veće bogomolje pokraj krupnog crkvenog posjeda, kakve su one čiji su tragovi otkriveni u Bijeloj i Žanjici. U Bijeloj su nađeni temelji bazilike od koje su i dva jaka pilastra-pilona (sl. 3), s velikim krstovima u plitkom reljefu, ugrađena između oltara i naosa sadašnje crkve sv. Petra,⁵

2 Cipus iz Risna — *Cippe de Risan*

3 Pilaster iz crkve Sv. Petra u Bijeloj — *Pilastre de l'église de St. Pierre à Bijela*

4 Stubac iz Lastve — *Colonnnette de Lastva*

a u Žanjici, na poluostrvu Luštici, u polju ispod novije crkve sv. Jovana, takođe temelji neke veće stare crkve. Preliminarne sondažne radove na oba mjesta izveo je I. Pušić, ali rezultate još nije objavio, pa se ne može ništa reći ni o veličini, obliku i ikonografiji ovih crkava, nesumljivo ranohrišćanskih, ni o njihovim grobljima, kao ni o drugim objektima koji su ih pratili. Oba područja na kojima su ove crkve podignute pripadala su rizinijumskoj municipalnoj opštini, pa otuda nije teško zamisliti da se u zreлом srednjem vijeku sjedište risanske episkopije moglo naći na toj, tada već episkopskoj, »teritoriji«, što se izgleda i dogodilo prenošenjem episkopske stolice iz Risna u Rose, na Luštici.

Kad se povodom otkrića ranohrišćanskih crkava risanske episkopije govori o njenim »teritorijama« na području Herceg Novog i Luštice ima se u vidu pojava koja je dobro poznata već od početka rimske dezurbanizacije. Ona je dobila najizrazitiji oblik u prelaženju gradova koji nijesu imali veći strateški značaj u ruke episkopa. Zajedno s gradovima pod crkvenu upravu došle su i »teritorije« oko njih, u stvari njihov municipalni distrikt. Poznato je kako je car Justinijan naložio episkopu *Aquae*, Vidovgrada na Dunavu kod Negotina, određujući mu dužnost, da se brine kako o gradu koji mu je predat na upravu, tako i o čitavoj teritoriji koja gradu pripada zajedno s kastelima i crkvama — *Aquensis autem episcopus habeat praefatam civitatem et omnia eius castellis et territoria et ecclesias...* (Nov. Iust., 11, 5). Osim što se episkop imao starati o gradu i o okolnoj gradskoj teritoriji, on je morao voditi

računa i o ostala *territoria*, odnosno o oblasti koja je ranije pripadala municipalnom gradskom savjetu (*ordo municipalis*). Nevolja je što ne znamo ni kolika je bila ranija teritorija rizinitanskog municipija, ni kolika je zatim ona koja se može nazvati ordom rezinijumskog episkopa.

Ovakvoj pretpostavci, naravno, ne bi trebalo da smeta to što se u posljednje vrijeme raspravlja je li uopšte postojala risanska episkopija⁶ o kojoj se zna isključivo po pomenu iz VI vijeka. Dosad se naime mislilo da je *Sebastiano episcopo Resiniensi* kojemu je papa Grgur I uputio dva pisma, jedno februara 591, a drugo 1. juna 595. godine, bio na čelu risanske episkopije. Sad se dovodi u sumnju sadržaj jednog papinog pisma iz kojega se doznalo kako je ovaj prelat napustio »resinijumsku« diocezu uoči zauzimanja Rizinijuma od strane Avara koji su u dva maha prodirali u Epir i Dalmaciju, između 587. i 592., odnosno 582—584. godine. Sebastijan je po najnovijim pretpostavkama svoju diocezu ostavio najmanje tri godine prije prvog pominjanja avarskog prodora u Epir, dok druge avarske ekspedicije nije, štaviše, ni bilo. Po misiji koja mu je dodijeljena, po papinoj blagonaklonosti i prijateljstvu prema njemu, po predaji Sirmijuma Avarima u ljeto 582. godine pretpostavlja se da je riječ o sirmijumskom a ne rizinijumskom episkopu. On je ostavio Sirmijum između 582—584. i došao u Rim, donevši sobom možda relikvije sirmijumskih mučenika *Quattuor Coronati*. No, ma koliko nova istraživanja kolebala uvjerenje o Sebastijanu kao rizinijumskom episkopu, a tim samim zasad i o episkopiji u Rizinijumu, ostaje činjenica da su dva od svega tri pisma koja je Sebastijanu uputio Grgur I identično adresirana: *Sebastiano episcopo Resiniensi*..., pa je teško povjerovati da je to nastalo usljed konfuzije (od *Sermensis*, *Sermiensi* ili *Sirmiensi*). To još uvijek omogućava da se govori o rizinijumskoj episkopiji u VI vijeku.

Ni to što se, s druge strane, nastoji dokazati da se naziv *Resinium* u Peutingerovoj tabli ne odnosi na rimski *Rhisinium*, već na Rose,⁷ koje spominje Porfirigenit, ne smije biti razlog da se u Risnu ne traži njegova episkopska katedrala. Može biti da je stanica *Resinium*, koja je od Epidaurusa udaljena dva-deset milja, bila na obali hercegnovskog zaliva, gdje je nađena jedna kasno-antička kula; može, takođe, biti i da je poslije bjegstva episkopa Sebastijana Risan potpuno opustošen, pa kad je vijekovima potom episkopija obnovljena na nekoj od bivših episkopskih »teritorija«, najvjerojatnije u Rosama, episkop te obnovljene crkvene organizacije zadržao i nadalje titulu *Resiniensi*, ali ne treba gubiti iz vida da je to moglo biti tek u IX vijeku, sa stabilizacijom koja je nastupila poslije seoba. Može li se ipak računati na kakav-takav »kontinuitet« crkvenog života u Risnu, kakvog je možda bilo u Duklji poslije njenog razaranja početkom VII vijeka — preuranjeno je tvrditi, ali unaprijed, dok iskopavanja ne pokažu, ne treba to kao nemoguće ni odbaciti.

S Kotorom se kao jednim od gradova s ranohrišćanskom vjerskom zajednicom može izgleda računati još od kraja antike. U njegovom predgrađu Šuranj otkopana je 1956. godine jedna trobrodna bazilika s centralnom apsidom, iznutra polukružnom a spolja pravougaonom (iz 840. godine). Ispod nje su bili zidovi neidentifikovane grobljanske građevine s nekropolom koju datira bronzani novčić cara Aurelijana (270—275), nađen u jednom grobu.⁸ Od te građevine najbolje je bio očuvan istočni dio koji svojim sklopom podsjeća

na izduženi pravougaonik. Kako je ta građevina postavljena poprečno, u pravcu sjever—jug, nije moguće izvući nikakav zaključak o njenoj svrsishodnosti i namjeni, ali se po načinu sahranjivanja — s pepelom spaljenih pokojnika u staklenim urnama, u zgrčenom stavu i u stavu opruženih udova ali različito orijentisanih skeleta — može govoriti o više kultova u Akruvijumu, kojemu je ova nekropola u III vijeku pripadala. Ovim se, naravno, ne dokazuje kako je među njima sigurno bio zastupljen i hrišćanski kult, ali tim samim što je pri kraju te nekropole bilo slučajeva neregularnog sahranjivanja ne bi trebalo isključiti ni infiltraciju pripadnika koje od monoteističkih religija — jevreja ili hrišćana. U to vrijeme ili malo docnije takav slučaj će vrlo reprezentativno obilježiti mozaik u Petrovcu na moru o kojemu će biti riječi naprijed.

Prekinuti kontinuitet u Kotoru (Akruvijumu) od III do početka IX vijeka nije mogao biti ispunjen ni makar fragmentarnim nalazom. Ranije kombinacije s Viktorom, episkopom *ecclesiae Martaritannae*, tako spomenute u aktima salonitanskog crkvenog sabora od 530. godine, koje su počivale na korekciji *Martaritannae* u *Cateritanae* ili *Decateritanae*, sad se više ne pominju kao dokaz da je Kotor u VI vijeku imao svoju episkopiju, potčinjenu salonitanskoj arhi-episkopiji. Je li teritorija Kotora tada bila pod jurisdikcijom risanskog episkopa, pa se stoga ne može ni govoriti o kotorskoj episkopiji iz VI vijeka, ili je ovdje slučaj, tako čest na početku varvarskih najezdi, da su materijalni dokazi o kotorskoj episkopiji uništeni — stvar je izgleda samo pukog nagađanja.

S pojavom hrišćanstva u gradovima gotovo istovremeno ide i širenje ove religije na izvangradske teritorije, gdje su nicali pagusi, vici i vile gospodara, i odakle je još uvijek žilava domorodačka sredina iz svojih civiteta izbacivala u buru javnog života i po kojeg viđenijeg peregrina, lako prijemčivog i na kulturne inovacije. Nekoliko nalaza na Prevlaci kod Tivta, gdje su iskopavanjem utvrđeni ostaci jedne »vile« s podnim mozaikom i fragmentima dekorativne plastike¹⁰ — učvršćuju uvjerenje o širenju hrišćanstva i među porodicama latifundista i među kolonatima. Prevlaka je za organizaciju agrarne proizvodnje kakva je odgovarala potrebama rimskog društva bila idealan centar. Arheološka iskopavanja (1956—1959.) na žalost nijesu obuhvatila čitav kompleks prije no što je uništen novogradnjama bungalova »Ostrva cvijeća«, a ni dobijeni rezultati istraživanja još nijesu objavljeni. Na osnovu svega što je do sada poznato, na Prevlaci je izgleda tekao onaj proces koji je podrazumijevao smjenu *ager publicus* i *ager privatus* kakvog veterana, odnosno kurijala, s ranohrišćanskom ekonomijom oko manastira. To se može zaključiti po nazivu Tumba, najranijem topografskom obilježju Prevlake, koje je postalo prije po kakvoj izuzetno uočljivoj kasnoantičkoj, odnosno ranohrišćanskoj monumentalnoj grobnici, iznad ili pokraj koje je mogla biti podignuta crkva — ili suvremena nađenom mozaiku od crveno bijelih kockica u podovima (iz VI vijeka) na obali prema jugoistoku, gdje su zapaženi i fragmenti keramike (u profilu) i fresaka, ili iz kasnijeg vremena kad je na tome mjestu pouzdano osnovana benediktinska opatija — prije, dakle, po lokalnoj topografskoj odlici, nego po preuzimanju toga naziva navodno od Mont-Saint-Michel, u Normandiji, osnovanog 709. godine, koji je, takođe, poznat kao *mons Tumbae* ili *Tumba*.¹¹ Sad se u prevlačkom kompleksu razaznaju tri građevinska sloja: trobrodna bazilika, mala kapela u sjevernoj apsidi i dijelu prezbiterijuma bazilike. Pre-

vlačkoj ranohrišćanskoj bazilici vjerovatno su pripadali jedan stub s urezanim znakom krsta (sl. 4) koji je dospio u Donju Lastvu, jedna ploča sa starohrišćanskim krstom uzidana u pod biskupskog dvorca u Kotoru, možda s vile koja je prije bazilike tu mogla biti, jedna konsola s uklesanim grčkim slovom »pi« i jedan stubić (sl. 1: 2, 3), po svoj prilici već iz IV—V vijeka.

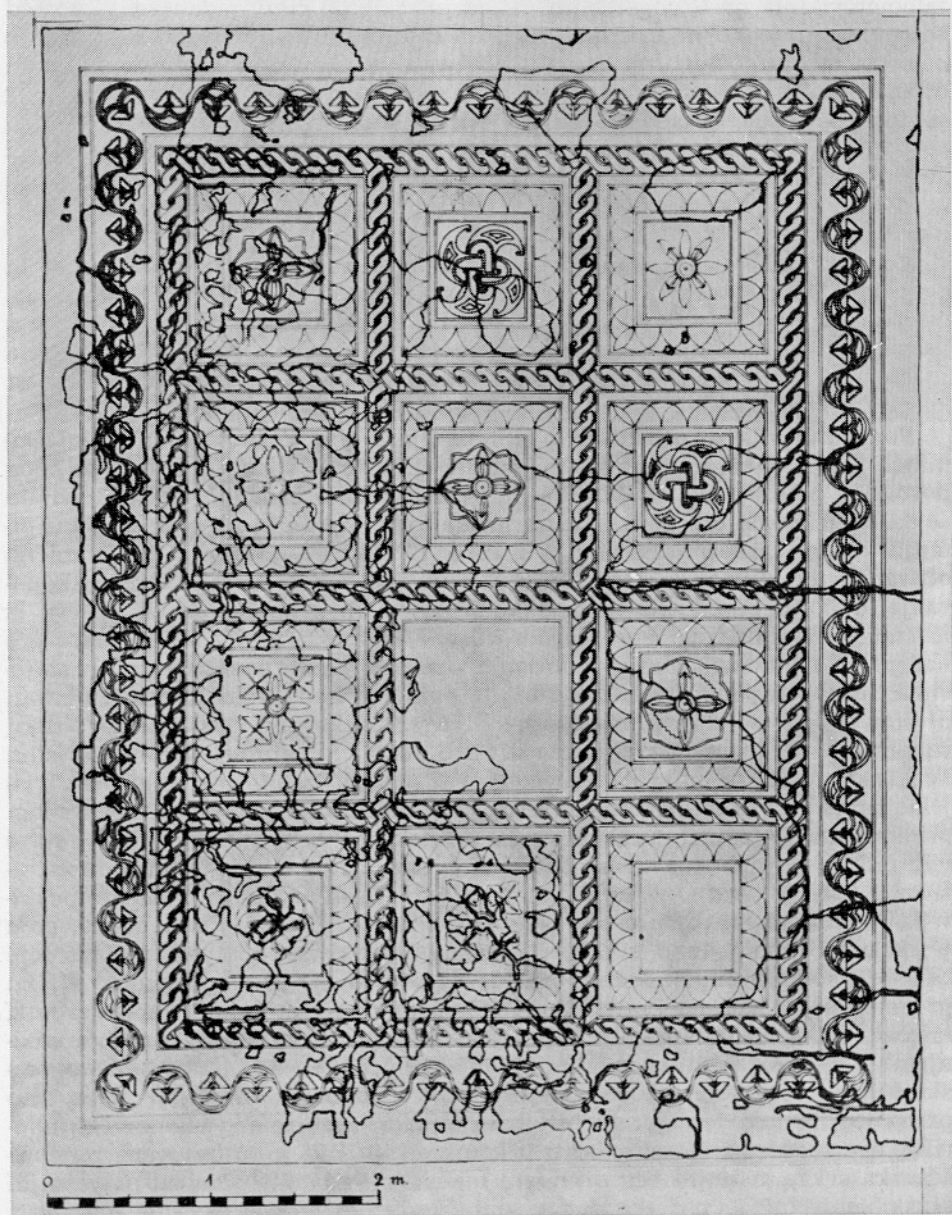
Pitanju odnosa kasna antika — rani srednji vijek u Prevalisu nedavno sam pristupio s druge strane, u vezi sa dezurbanizacijom ove provincije koja je nastala slabljenjem i konačnim gubljenjem vodeće uloge gradova u organizovanju i vođenju privrede, sve većim ruralizovanjem ili zapuštanjem municipija, s pojavom kolonata, zamjenom *ordo decurionum*-a s episkopskim ordom i, u vezi s tim, formiranjem episkopskih gradova.¹² Kao što se vidi, predloženoj shemi je nedostajao još jedan krupan faktor — veliki privatni veleposjed, latifundija, a donekle i sitnosopstvenička imanja. O njima se još ne može ništa konkretno reći zbog odsustva bilo kakvih rezultata istraživanja. Ni iole solidnijom hipotezom ta se praznina ne može popuniti, i ja, pokušavajući da se toga pitanja dotaknem, reskiram da se upustim u nezahvalan posao. Svjestan toga, ipak ne mogu izbjeći izvjesne *a priori* postavke, bar kao polazne tačke za diskusiju. One će biti prigodno protkane kroz tekst s arheološkom dokumentacijom.

U našoj shemi naziru se dakle dva faktora — veliki posjed države ili njenih funkcionera i veliki posjed crkve. Do V vijeka može se uglavnom predstaviti veliki posjed s vilama, nalaženim redovno na krajevima plodnih polja. S više podataka može se pratiti i formiranje krupnog crkvenog posjeda po ostacima ranokršćanskih crkava i nekropola, također gotovo uvijek na ivicama polja. Po ostacima *in situ* još se ne može govoriti o spomenicima sličnim Polačama na Mljetu, s kojom se vrlo reljefno ocrtavaju oba ova važna faktora privrednog života rimske i ranovizantijske provincije, iako imamo sličan slučaj s Pilotom-Pulatom, čije je ime izvedeno takođe od *palatium*-a, rimske palate na mjestu koje je kasnije postalo sjedište pulatske episkopije (*episcopus Polatensis, ton Poláthon*). Mljetske Polače su krajem V i sredinom VI vijeka davale 200 solida (zlatnika) prihoda, od čega je polovina išla crkvama i sirotinji, a polovina utvrđivanju ostrva. U XIII vijeku gotovo čitav Mljet je pripadao crkvi. Zaključak o koristi upoređivanja s Polačama radi procjenjivanja prihoda s drugih, Polačama sličnih, imanja u ranovizantijsko doba, dobrodošao je kao potvrda pretpostavke o sličnom procesu i na teritoriji Prevališa. Ima se u vidu preraspodjela rente s velikih latifundija na crkveni veleposjed. Način na koji je to učinjeno na Polačama mogao bi se zamisliti i u Prevalisu: djelimično i putem zavještanja crkvama ne samo prihoda nego i imanja. Drugi način je — direktna intervencija države osnivanjem već pomenutog *ordo episcopus*-a. Na četvrtom (Halkedonskom) saboru 451. godine donijete su odredbe o *iura reservata* episkopa prilikom osnivanja velikih manastira, što je potvrđeno i Justinijanovim novelama (br. 3, gl. 1; br. 87, gl. 1 i br. 151, gl. 1). Po tom pravu episkop je mogao zahvatiti i dati manastiru onoliko zemlje koliko mu *usus fructus* omogućava, to jest koliko je koja od monaških zajednica mogla da obradi i eksploatiše. Po nalazima gotovo u svakom polju manastirskih kompleksa ili njihovih tragova iz ranog srednjeg vijeka može

se pouzdano zaključiti da je ovaj drugi način u Prevalisu preovlađivao. Iz toga se može takođe nazreti i kako je od državnog i latifundijskog postao crkveni posjed — bez sumnje pošto je ovaj posljednji bio zapušten i ostao bez vlasnika. To bi značilo da je crkva zahvatala koliko je i gdje je htjela, pa otuda i pretpostavka da se lako instalirala u najplodnije krajeve Boke Kotorske i Grblja, na Prevlaci (sa solanom) i u grbaljskim poljima. Time je ispunjavala ubistvenu prazninu gradskog života Rizinjuma i Akruvijuma o kojima zaista ništa ne možemo pouzdano zaključiti za svo vrijeme dezurbanizacije i opšte ruralizacije Prevalisa.

Pored tragova rimskih vila s rasutim mozaicima i sa keramikom zatečeno je u više mjesta na teritorijama bivših municipijuma Rizinjuma i Akruvijuma i veoma starih stabala maslina, koja svojim mnogovjekovnim trajanjem takođe svjedoče o imanjima na kojima je i inače odlično uspijevala mješovita privreda s hortikulturama i vinogradima. U dva očuvana polja mozaika u Petrovcu na moru (iz III—IV) izvrsno je prikazan list vinove loze u kombinaciji s cvjetnom četvorolatičnom dekoracijom koja podsjeća na krst (sl. 5). Osim o veoma reprezentativnoj vili u Risnu — možda izvan gradskih bedema (*villa suburbana*) — koja se po predstavi boga sna Hipnosa u mozaiku datira u II vijek, i vile u Petrovcu na moru s pomenutim mozaikom, nijedna druga vila nije ispitana prije no što je uništena. Sad se samo još u zabačenim i od morske obale udaljenim krajevima može naići na kakav trag rimske ruralne aglomeracije. Takvi su krajevi u zaledju Igala kod Herceg Novog, u Sutorini, u Bijelolj, Žanjici na Luštic, u Krtolama i u Grblju.

Već je ranije skrenuta pažnja na dva lokaliteta — Gomilice, u Tivatskom (Soliockom) polju na kraju stare solane, i Bigova kod zaliva Trašte¹⁴ — s kulama-spekulama, solidno građenim kvaderima fino obrađenog kamena, prva očuvana do visine jednog metra, s osnovom $5,80 \times 4,30$ m i druga čija je osnova približno 4×5 metara. Kula na brijegu Gomilice nalazi se pored rimskog puta širokog 3,30 do 4 metra u dužini od 1,5 km, koji je povezivao tivatske solane s glavnom saobraćajnicom između Akruvijuma i Butue, ukoliko to nije bio dio puta koji je preko poluostrva Luštice išao na stanicu *Vicinium* (*Epitaurum XX Resinium XX Vicinium XV Butua*), stanicu koja je, podsjećajući svojim nazivom na *Olcinium*, izazvala pometnju, zbog čega je ranije smatrano da je izmještena, budući da je u *Tabula Peutingeriana* unijeta prije Butue. Odbacujući mogućnost izmještanja ovih stanica, pretpostavio sam da se *Vicinium* može vezati za kulu u Bigovu. Ono što je od značaja za ovu pretpostavku je činjenica da se ispod ove kule nalazi kompleks građevina koji još nije ispitan, a s nalazima na površini napominje na kasnu antiku. Pruža se do kraja polja u zaledju luke Trašte, koja se zbog biohemijskog sastava mulja, sličnog onome u Igalu kod Herceg Novog, u terapiji veoma cijenjenog, također naziva Igalom. Tamo gdje su bila igala (*aigáloi*) znak je nesumljive antičke i ranohrišćanske banjske aglomeracije. Pored toga, ova luka je veoma pogodna za sklanjanje brodova u vrijeme bure, što je, uz ostalo, doprinijelo da se zadugo u nauci o njoj govori kao o rimskom opidumu Akruvijumu, iako je to s njenim za sada isključivo kasnoantičkim nalazima nemoguće zamisliti. Ono što ne može biti sporno je, međutim, činjenica da je ovakav lokalitet — s lukom i prirodnim lječilištem, a uz to s aglomeracijom

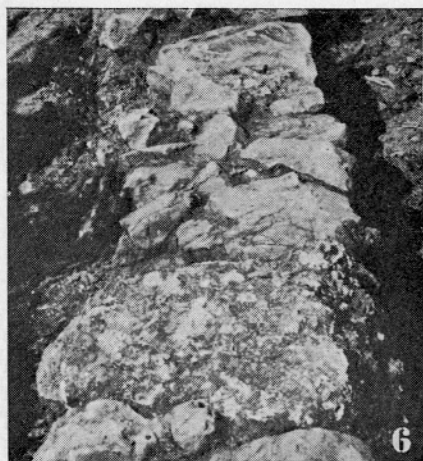
5 Mozaik u Petrovcu na moru — *Mosaïque à Petrovac sur mer*

na ivici polja, slično svim do sada poznatim kasnoantičkim i ranohrišćanskim aglomeracijama na Crnogorskom primorju — činio čitav jedan veliki posjed koji je mogao donositi značajne prihode. Zato što još nije vršeno iskopavanje ne može se pretpostavljati je li u V i VI vijeku takav posjed bio sličan onom u Polaćama ili je, možda, pripadao crkvi s obzirom na to što se već od ranog srednjeg vijeka manastiri lociraju najprije tamo gdje ima mineralnih voda ili banja. Ovoj pretpostavci sad smeta samo to što se još ne može reći kakvo se zdanje krije u aglomeraciji na kraju polja, iako se u jednoj legendi kaže da je u XIV vijeku ovdje bio manastir Sv. Nikole koji su navodno Turci u jednom naletu srušili.

Posebnu pažnju treba pokloniti činjenici što se u selu Vranovići, na istom području, ali još bliže jednoj kasnorimskoj vili o kojoj će niže biti riječi, naziru ostaci jedne preromaničke crkve. Po natpisu, iz IX vijeka, koji se sad nalazi na ostrvcu Otok, ona je bila posvećena sv. Stefanu. Kult ovog svetitelja je istovremeno i najstariji u Boki Kotorskoj, pa i to pomaže da se kontinuitet kasna antika-preromanika uoči i prije metodičkih iskopavanja.

Pomenuta vila se nalazi na lokalitetu Pjaca kod Vranovića, u blizini Gomilica. Ona je izazvala interesovanje i prije no što je sondažno ispitana. Zbog povoljnog položaja na uzvišenju jednog brijega i po ostacima pretpostavljalo se da bi tu mogla biti kakva kasnorimska kula. Pokazalo se, ipak, da je u pitanju jedna kasnorimska vila, otprilike 19×12 m, no samo s djelimično očuvanim temeljima. Po saopštenju M. Parović-Pešikan, koja je izvela iskopavanje, u polju pored vile ima znakova i rimskih grobnica. Osim slojeva iz halštata i sitnijih fragmenata crnofirnisane keramike iz IV vijeka stare ere nađeni su i odlomci amfora i krovnih opeka u raznim stratigrafskim slojevima. Jedan od podova građevine bio je pokriven mozaikom, koji nije očuvan *in situ*, ali se od njega nalaze komadi u sekundarnom položaju na jednoj suhomediini iz kasnijeg vremena (sl. 6). S većim i grubim crvenim i bijelim kockicama, sličnim onim na Prevlaci, ovaj mozaik nesumljivo pripada VI vijeku, dakle vremenu u kojem se i drugdje u Boki Kotorskoj i na Crnogorskom primorju nalaze ostaci ranohrišćanske arhitekture. Je li ovde, na mjesto stare vile tada osnovana kakva manastirska aglomeracija — prije završnih istraživanja rano je tvrditi, ali se na osnovu dosadašnjih nalaza to može pretpostaviti. Osobito bi takvoj pretpostavci išlo u prilog to što se s Gomilica, gdje je, kako rekosmo, rano sagrađena jedna kula, može kontrolisati područje tivatskih solana (Župa). Kad se zna da su ove solane bile u srednjem vijeku predmet teških sporova i ratnih sukoba između domaćih gospodara — despota, Mlečana i Turaka, iz toga nije teško izvući zaključak kako bi i u ranom srednjem vijeku mogle biti onaj faktor koji je odlučivao u odmjeravanju ekonomske i društvene moći na ovoj teritoriji. S Prevlakom, na kojoj je, kako smo pretpostavili, također moralo biti kakvo jako kasnorimsko ekonomsko uporište, ove solane su morale ulaziti u kombinaciju kad je tu osnovana ranohrišćanska crkva, a zatim benediktinski manastir i najzad jedna od najvažnijih srpskih episkopija s početka vladavine Raške Zetom.

Nepunih desetak kilometara od Gomilica, kod manastira Podlastva na ivici Mrčeva polja autopsijom se nalazi više odlomaka keramike uz čitav jedan kompleks građevina, rasutih na prostoru od 2 hektara, s kvaderima

6 Fragment mozaika ugrađen u kasniji zid vile u lokalitetu Pjaca — *Fragment de mosaïque scellé dans un mur, bâti ultérieurement, d'une ville dans la localité de Pjaca*

7 Fragment mozaika u podu crkve Sv. Andrije u Krimovicama — *Fragment de mosaïque dans le plancher de l'église de St.-André à Krimovice*

različitog opusa, s vratnicama, s jednim kapitelom dekorisanim vegetabilnim motivima i pticom. U tom kompleksu izgleda da se pomalja jedan tetra-konhos, barem tako bi trebalo zaključiti po ostacima dvije apsida na istoku i zapadu i jedne treće, na jugu ili sjeveru — neizvjesno po izvještaju I. Pušića.¹⁵ Ova treća ima prečnik od 5 metara, a spolja je pojačana prislonjenim pilastrima (lezenama). Podsjetimo se da lezene ima stara apsida Rize Bogorodice u Bijeloj, koja bi mogla biti starija od preromantičkih crkava, s nešto širim lezenama, kao što su one Sv. Tome u Kutima i Sv. Mihaila na Stonu. Ova upoređenja, međutim, ne treba drukčije shvatiti nego kao podsticaj za istraživanje kompleksa u Podlastvi o kojemu nauka za sada ništa ne zna. Ali i ovdje, kao i na drugim sličnim mjestima sa starijim aglomeracijama, s postojanjem manastira, za koji se kaže da je čak iz doba cara Dušana, treba držati na umu redovnu pojavu kontinuiteta kasna antika — srednji vijek.

Još jedno polje, u Donjem Grblju, koje se pruža paralelno s Mrčevim poljem, ali je od njega manje i zametno, ima crkvicu — Sv. Andrija u Krimovicama — čija je sva površina poda bila pokrivena mozaikom.¹⁶ Od njega se tu i tamo nalazi još koji manji fragment *in situ*, dok je jedan, veći poslije našeg rekognosciranja 1974. godine, prenio u kotorski Pomorski muzej J. Martinović. I ovaj mozaik (sl. 7) pripada istom vremenu kojemu i svi ostali u vangradskim aglomeracijama na Crnogorskom primorju (VI vijeku). Bez arheoloških istraživanja ne može se ništa određeno reći zašto i kad je ova crkvica nalegla direktno na pod jedne ranije, ranohrišćanske, crkve, za čije je podizanje ovdje, osim tragova u mozaiku, veoma uputno i to što je lokali-

tet na kraju polja, a u blizini još jedne male luke u pogodnom zalivu Trsteno, taksoreći na bogomdanom mjestu za osnivanje crkvene ekonomije.

Drugu skupinu lokaliteta i spomenika duž obale a na istom pravcu puta *Epidaurus-Scodra* karakteriše slična ili jednaka pojava. Već po nalazima u budvanskoj nekropoli moglo se govoriti o kontinuitetu života u gradu opasanim bedemima, od helenističkog doba do VI vijeka. Na to je još ranije ukazao D. Rendić-Miočević,¹⁷ a nedavno je, prilikom izravnavanja terena za parking ispred hotela »Avale« pronađeno još četrnaest grobnica, većinom s priložima iz II i III vijeka i jednim kresivom sličnim onima u nekropoli Mejce kod Buzeta u Istri i u Brezju pri Zrečah, iz VII—VIII vijeka.¹⁸ Rendićevi nalazi još nijesu publikovani, kao ni oni koje su pronašle ekipe Arheološkog instituta pod rukovodstvom pokojnog M. Grbića. Koliko je poznato po kratkim saopštenjima, svi raniji nalazi u budvanskoj nekropoli navode na pomisao da je Budva, kao što pokazuju i novootkrivene grobnice, morala imati, možda već od VI vijeka, kakvu novu nekropolu, svakako podalje od stare ilirsko-rimske. Na tu pomisao se dolazi i stoga što se nigdje u nastavku stare budvanske nekropole prilikom kopanja temelja za nove kuće u čitavom budvanskom polju za poslednjih desetak godina nije naišlo na tragove grobljanskih spomenika. Istina, u budvanskom polju, tamo gdje je sad zgrada opštinske skupštine, davno je nađen pod od mozaika, koji nije sačuvan, pa se ne može reći je li pripadao kakvoj vili ili možda ranohrišćanskoj crkvi. Mjesto te vile, odnosno crkve, gotovo podjednako je udaljeno od morske obale kao trikonhos u polju Topolica kod Bara. Još zanimljivije je, međutim, što se nedaleko od mjesta nalaza budvanskog mozaika na samoj ivici, polja, u Podmainama (Podostrog) očuvala jedna grupacija crkava, istina iz kasnog srednjeg vijeka, od kojih je jedna s freskama smještena u podrumu. Kako tu nije vršeno iskopavanje, ta pojava je zagonetna, ali se treba podstjetiti da su na dva druga lokaliteta, jedan u Škaljarima kod Kotora, a drugi u kompleksu Ratačkog manastira kod Bara nađene dvije preromaničke crkvice iz IX vijeka — Sv. Dujam i kapela A — s podrumskim prostorijama, »kriptama«. Možemo samo da se zapitamo: nije li i podrumaska kapela u Podmainama kakva »kripta«, odnosno: ne stoje li sve ove crkvice na ranohrišćanskim grobnicama? Da takvih slučajeva ima, dokaz je to što se u jednoj prostoriji, od koje se jedan dio nalazi iznad velike cisterne sa dva kasnoantička stuba i impost kapitelima (sa znacima »alfa« i »omega«), u sekundarnoj upotrebi, a tik uz zid veće grobnice iz justinijanskog doba (sl. 8), u ulcinjskom

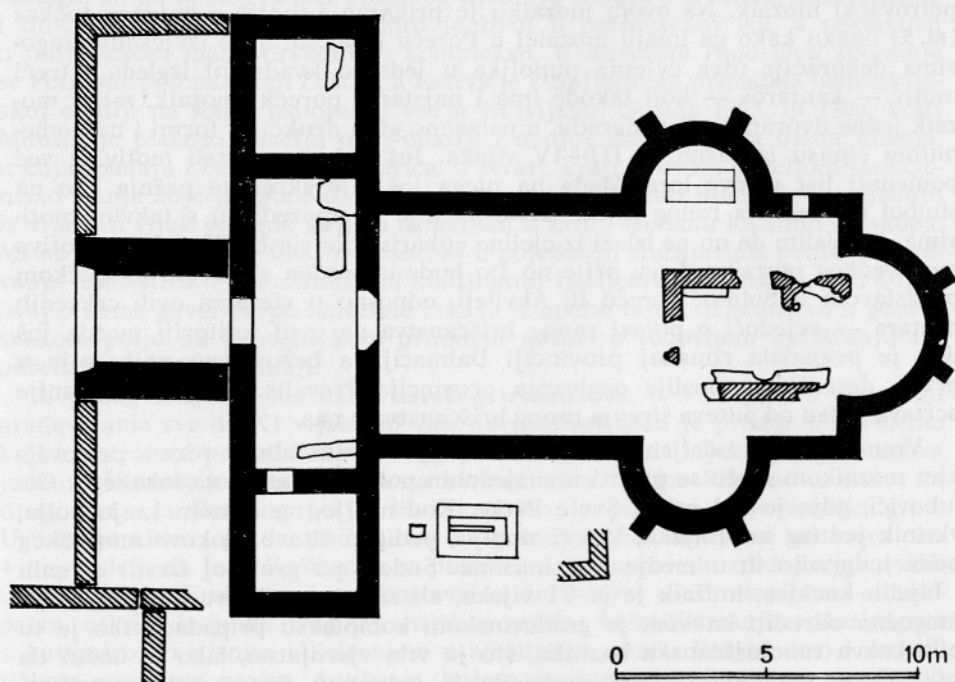

8 Kasnoantički jonski kapitel iz Ulcinja
— *Chapitause ioniens de Basse Antiquité à Ulcinj*

Starom gradu očuvao trag fresko dekoracije crkve koja je morala biti starija od druge polovine XVI vijeka, kad je grad dopao u tursko ropstvo.

Ovim bi se još jednom potvrdila već dugo poznata praksa nicanja crkava iznad kasnoantičkih grobnica na Crnogorskom primorju (Tumba-Prevlaka, Škaljari, Ratac, Ulcinj), što je sasvim u skladu s istom pojavom po čitavom hrišćanskom svijetu.

Ne podstiču li navedene analogije na razmišljanje o »dislokaciji« one crkvene ustanove u staroj Budvi, koja je mogla biti u njoj smještena sve do VI vijeka, bježanja iz bedemom opasanog grada, možda razorenog u kakvom zemljotresu — u neposrednu blizinu, na prostranstvo njenog plodnog polja, slično onome što se dá primijetiti s Doljanima kod napuštene Duklje ? U Budvi bi o takvom procesu govorila i pojava jedne okrugle kule na njenom bedemu prema kopnu, kao i veoma niski zupci gradskog bedema iz vremena njene pripadnosti Dukljanskoj državi, što znači da je u vijekovima opšteg razaranja za vrijeme seoba bio srušen stari odbrambeni rimski zid, koji se sad drži još samo do nivoa morske površine. Sve ove pretpostavke, ovdje istaknute i iz ugla posmatranja dezurbanizacije, vode zaključku koji je sigurnije izveden prilikom istraživanja drugih spomenika na Crnogorskom primorju, zaključku o formiranju većih zemljiških kompleksa oko manastira, grobljanske crkve ili kakve memorije. Kako je rečeno, takav ishod poslije velikih ekonomskih kriza Rimskog carstva, nakon njegove pobjede, seobe naroda i serije velikih

9 Trikonhos u Baru — *Triconque à Bar*

zemljotresa globalno se slaže s onim što je poznato kao proces stvaranja episkopskih aglomeracija od kojih su neke — u Baru, Svaču, Danju, Baleču, Drivastu i Sapi — prerasle u episkopske gradove već u prvoj polovini VIII vijeka. Nije dobro što to zaključujemo najviše po posljedičnim pojavama, ali u odsustvu arheoloških istraživanja na ovo smo prisiljeni čak sve ako bi se naše pretpostavke pokazale makar i kao polazna tačka za druga i pouzdanija riješenja.

U vezi s izloženim je i pitanje najranije pojave hrišćanstvu u Prevalisu po dokazima koje nalazimo u pomenutom mozaiku u Petrovcu na moru.¹⁹ Osim odvojenih fragmenata s jednom većom prostorijom kojoj pripada odavno poznata predstava tri ribe s jednom glavom, zatvorene u zajednički krug (*clipeus* ?), velikoj vili na Mirištima (kako se lokalitet naziva) pripada jedna cjelina od dvanaest kvadratnih polja, međusobno izdvojenih pletenicama, a zajednički orkuženih vijugavom vriježom s vegetabilnom stilizacijom. U očuvanim poljima dominira ideja ukrštanja listova, cvjetnih latica i »pelti«. Kao što je predstava tri ribe sa zajedničkom glavom euharistički znak, i motiv »krstastih pelti« ili »ukrštenih hljebova« nije ništa drugo no simbol euharistije. Po nalazu »krstastih pelti« ili »ukrštenih hljebova« na Ilidži i ovdje u Petrovcu može se pomišljati na Salonu kao centar difuzije ove hrišćanske simbolike, s obzirom na to da je sličnost salonitanskih motiva s onim na Ilidži već utvrđena. Njima je, dakle, u odgovarajućoj vremenskoj srazmjeri blizak petrovački mozaik. Na ovom mozaiku je prikazan i motiv »ognjenog točka« (sl. 5) onako kako ga imaju mozaici u Poreču i Saloni, a po izvjesnim tragovima dekoracije (dva cvjetna pupoljka u jednom kvadratu) izgleda i treći motiv — kantaros — koji takođe ima i najstariji porečki mozaik, zatim mozaik jedne dvorane u Gamzigradu, a nalazimo ga u drukčijoj formi i na pomenutom cipusu iz Risnā, iz III—IV vijeka. Još jedan preostali motiv je već pomenuti list vinove loze. Mada na njega još nije skrenuta pažnja kao na simbol iz vremena ranog hrišćanstva, pa nije ni upoređivan s takvim motivima, ja mislim da on ne izlazi iz cjeline euharističke simbolike ostalih motiva petrovačkog mozaika. I on, prije no što bude upoređen s takvom mozaičkom predstavom u Solinu, Poreču ili Akvileji, odnosno u sferama ovih crkvenih centara — svjedoči o pojavi ranog hrišćanstva na ovoj teritoriji možda još dok je pripadala rimskoj provinciji Dalmaciji, a bezuslovno najkasnije u prvim decenijama poslije osnivanja provincije Prevalis. S njim se jasnije ocrtava jedan od puteva širenja ranog hrišćanstva u nas.

Vremenski već udaljena, ali po rastojanju sasvim bliska veza s petrovačkim mozaikom može se pratiti u susjednom polju Buljarici, na lokalitetu Golubovići, gdje je sad crkva Svete Petke. Kod nje je, na samom kraju polja, vlasnik jednog maslinjaka, krčeći zemlju, podigao čitave blokove mozaičkog poda i ugradio ih u medje oko maslina. Sudeći po grubljoj izradi crvenih i bijelih kockica, mozaik je iz VI vijeka, ali samo na osnovu autopsije nije moguće odrediti kakvom je građevinskom kompleksu pripadao. Ako je tu bila kakva ranohrišćanska bazilika, što je vrlo vjerojatno, lako je uočiti da se sjedište ekonomije samo prebacilo iz jednog u drugo polje, udaljeno jedno od drugog svega dva kilometra. Iz nekih nama konkretno neizvjesnih

10 Trikonhos u Baru, pogled sa jugozapada — *Triconque à Bar, vue du sud-ouest*

razloga, ali po opštoj pojavi poznatog bježanja robova s latifundijskih imanja, i time njihovog zapuštanja, zamro je život u petrovačkoj vili, a nastavljen u buljaričkom manastirskom (?) kompleksu. U *Barskom rodoslovu* spominje se Petrovac pod nazivom *Lastua*, a Lastva je s Buljaricom pripadala benediktinskoj opatiji na Racu, osnovanoj već u IX vijeku. Godine 1303. ili 1306. kralj Milutin je podario povelju ovoj opatiji i u njoj nabrojao sva njena imanja, u koja spadaju i Petrovac i Buljarica. U stvari, kralj je ovom poveljom sankcionisao stanje koje je zatekao. Pomenuto je već kako stari manastiri nasljeđuju iz vijeka u vijek posjede koji su ostavljeni u *iura reservata* lokalnih episkopa. Mi ne znamo koliki je *usus fructus* bio u pojedinim slučajevima prilikom osnivanja manastira u Prevalitani, ali kontinuitet nasljeđivanja imanja, kao što je ovaj o kome govorim, po nalazima crkava iz epohe ranog hrišćanstva u gotovo svakom polju na Crnogorskom primorju govori o redovnom korišćenju tih odredaba u ovoj provinciji.

U prilog ovoj tezi ide nalaz barskog trikonhosa, iz VI vijeka s dodatnim građevinama sve do XI vijeka. U više navrata pokušao je prodor u probleme koji su otvoreni pronalaženjem ovog trikonhosa i, pola vijeka ranije, tragova jedne aglomeracije s mozaikom na bivšem ušću rječice Rikavac u more, na drugom kraju Barskog polja. Bar, kao što je poznato, nije antički grad. Urbana struktura grada, podignutog na jednoj stijeni udaljenoj od mora oko 4 km, podsticala je Đ. Boškovića na pomisao da u rasporedu srednjovjekovskih ulica, kao i u Jirečekovoj pretpostavci o *Antipagrai* — Prokopijeva — Antipatra, otkrije izvjesne tragove antičkog grada. Identifikovanjem *Antipagrae* s Antipatrom i njenim ubiciranjem u albanskom gradu Beratu, kao i semantičkom analizom naziva *Antibaris*, kojom je dokazano da on ne potiče od romanskog Anti-Barija, nego od osnove *ber, bar* — sa značenjem vlažnog, moč-

varnog zemljišta — koja je nastala u vrijeme slovenskih metateza — otpala je pomisao na antički Bar ispod srednjovjekovnog.²⁰

Barsku građevinu čini trikonhos s nartekсом (sl. 9, 10, 11, 12). Sam trikonhos s kontraforima na spoljašnjim stranama apsida, s prilično velikim prezbiterijalnim prostorom, s lađom kvadratne osnove i s nartekсом kojemu su na sjevernoj i južnoj strani dodate dvije kvadratne prostorije, kompaktna je ranohrišćanska crkvena cjelina. Šteta je što prilikom iskopavanja nije uočeno je li u sjevernom kompartimentu postojala piscina, što bi u slučaju da je to konstatovano značilo kako je tu izvođen obred krštavanja. U sjevernoj apsidi trikonhosa nađena je, međutim, velika zidana i zasvođena grobnica, nema sumnje osnivača te crkve, što već samo sobom govori da je ovdje u pitanju memorijalna građevina. Nju je sebi za mauzolej mogao podići samo

11

11 Trikonhos u Baru, grobnica južno od naosa — *Triconque à Bar, tombe au sud du naos*

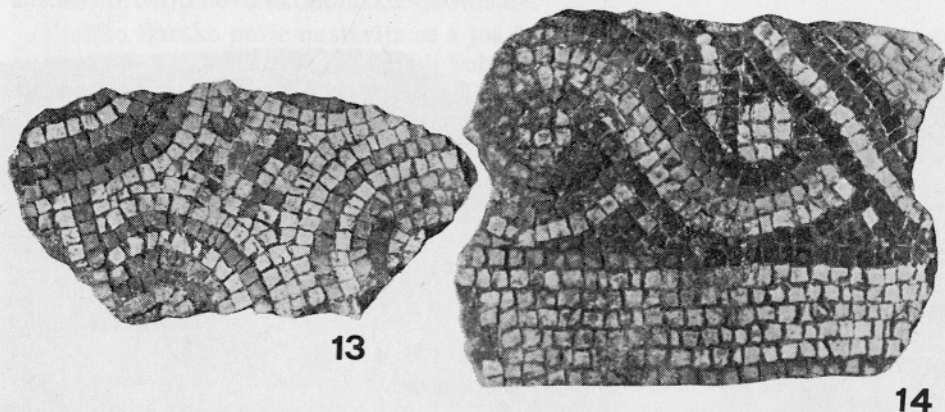
12

12 Trikonhos u Baru, fragment impost kapitela — *Triconque à Bar, fragment de l'imposte-chapiteau*

episkop. U takvoj crkvi naprije nije služena liturgija, osim što je jednom godišnje držan pomen sahranjenom ktitoru. Kako dva odjeljenja na sjeveru i jugu od nartekса podsjećaju na pastoforije ili na baptisterijum i đakonikom, i kako se u sjevernom zidu prezbiterijuma nalazi jedna niša (proskomidija), a zatim kako su nartekсу dodati jedan trijem i druge građevine, pa podignuta još jedna velika zidana i zasvođena grobnica južno od broda — ova crkva je očigledno promijenila prvobitnu namjenu. Od memorijalne postala je, po svoj prilici, katedralna. Vjerovatno je pri njoj bila rezidencija episkopa koji je potpao pod Dračku arhiepiskopiju 732. godine zajedno sa svim prevalitanskim episkopima, kako se kaže u pomenutom spisku sufragana iz IX—X vijeka. Tako bi prepravke barske crkve mogle biti smatrane kao dokaz o osnivanju Barske episkopije prije 732. godine. Ta crkva je prije XI vijeka bila srušena a u srednjem dijelu trikonhosa i u njegovoj istočnoj apsidi podignuta je jedna manja preromaniška crkvice koja je po narodnom sjećanju bila posvećena lokalnom svetitelju, zetskom kralju sv. Jovanu Vladimiru. Kad je podig-

nuta nova episkopska katedrala (Sv. Teodora ?) u Starom Baru, u nju je iz ovoga trikonhosa, bez sumnje pošto je već bio u ruševnom stanju, prenijet podni mozaik, nađen u komadima u podu nove barske katedralne crkve (sl. 13, 14).

Ova hronika barske crkve pokazuje kako je prvo njeno zdanje bilo podignuto u Barskom polju, gdje je i mogla biti osnovana Barska episkopija. Zatim je njena stolica prenijeta u novi grad na hridini udaljenoj oko 4 km od barskog trikonhosa. U čitavoj ovoj promjeni nas najviše zanima sam proces preseljavanja crkvenog sjedišta. Pri tome i to što se za potvrdu legitimiteta toga čina uzima materijalni dokaz o pravu nasljeđivanja. Bilo da je to

- 13 Fragment mozaika iz barskog trikonhosa, nađen u Starom Baru — *Fragment de mosaïque, provenant de la triconque de Bar, découvert à Stari Bar*
- 14 Fragment mozaika iz barskog trikonhosa, nađen u Starom Baru — *Fragment de mosaïque provenant de la triconque de Bar, découvert à Stari Bar*

episkopska »teritorija« u smislu Justinijanove novele (*Nov. Iust.*, 11, 5) episkopu Akve, bilo episkopska memorijalna crkva, bilo prenijeta relikvija (mozaik) — takav dokaz se pouzdano može unijeti u argumentaciju o legitimitetu Dukljansko-barske arhiepiskopije, kakvim se on u srednjem vijeku činio dokazanim, a ne kakvim on nama danas izgleda. Taj legitimitet je negiran od strane istoričara i iz razloga što nema nikakvih pismenih pomena barskoj episkopiji prije 732. godine, kad je car Konstantin V oduzeo papi ilirsku diocenu zajedno s Prevalisom i podvrgao je Carigradu i kad su prevalitanski episkopi potpali pod Dračku arhiepiskopiju. U pomenutom spisku episkopija koje su ulazile u sastav Dračke arhiepiskopije kao njeni sufragani nabrajaju se episkopije: »o Diocleias, o Skodrōn, o Driváston, o Poláthōn, o Antibáreos«. Pošto, dakle, u IX—X vijeku postoji dukljanska episkopija, zaključeno je da se može govoriti o njenoj ranijoj fuziji s barskom episkopijom, na šta su se pozivali Barani boreći se za nezavisnost svoje arhiepiskopije.²¹

Takva interpretacija sad se, poslije otkrivanja barskog trikonhosa iz VI do VIII vijeka, poslije prenošenja mozaika iz njega u pod novopodignute arhiep-

skopske crkve u starom barskom gradu (Sv. Teodora ?), može modifikovati. Naime, i pored mogućnosti kontinuiteta episkopije u Duklji, stoji i to da se van Duklje nalazi još jedan episkopski kompleks građevina iz VI vijeka — u susjednim Doljanima, sa dvije crkve, od kojih, kako ćemo vidjeti naprijed, jedna je trikonhos a druga trobrodna bazilika s veoma reprezentativnim, bez sumnje episkopskim, sarkofagom, smještenim u jednoj kapeli sjeverno od protezisa (sl. 15). A poznato je i da prirodni izlaz Duklje na more izbija u Barsko polje, dok Skadar ima svoju izlaznu geopolitičku tačku na ušću rijeke Bojane (*Barbara, Drilon*) u more. Iz ovoga proizilazi da je prije dukljanskoj negoli skadarskoj episkopiji mogla pripadati »teritorija« Bara. Uostalom, sav kasniji razvitak Bara kao episkopskog grada, dok je Skadar i dalje ostajao

15 Doljani, poklopac sarkofaga — *Doljani, couvercle du sarcophage*

da važi kao glavni grad Prevalisa (do osnivanja Dračke teme), to posredno potvrđuje. Da je tada koji od dukljanskih episkopa tu, na svojoj »teritoriji«, mogao podići sebi grobnu crkvu ne može biti dvoumljenja s obzirom i na doljanski primjer. Gledajući pred sobom još uvijek impozantne ruševine episkopskog trikonhosa u Barskom polju i prenoseći iz te crkvene građevine dio poda s mozaikom u pod tek sagrađene arhiepiskopske katedrale, ugrađujući u pali trikonhos malu crkvicu u vrijeme postanka kulta prvog i jedinog domaćeg svetitelja, sv. Jovana Vladimira, sve bez sumnje iz razloga dokazivanja legitimитета nasljeđivanja, odnosno iz političke potrebe postojanja samostalne crkve u samostalnoj i od pape priznatoj (Dukljanskoj) državi, nije moralo, čini mi se, ni oslanjanje barskih arhiepiskopa na dukljanjsku tradiciju izgledati tako sumljivo kako se učinilo istoričama. Arheološki nalaz je takođe dokumenat, i to nepokolebljiv. Očigledno, s trikonhosom u Baru može se drukčije interpretirati tolika upornost u dokazivanju veze između barske i dukljanske episkopije. Ona od sada ne mora počivati samo na pretpostavci

o nasljeđivanju kao posljedici propadanja i nestanka dukljanske episkopije, nego na činjenici o nekadašnjoj pripadnosti barske »teritorije« dukljanskoj, zbog čega bi i jedan od dukljanskih episkopa mogao na toj svojoj »teritoriji« sasvim normalno izabrati sebi mjesto za mauzolej.

Barsko polje je jedno od najvećih i najplodnijih na Crnogorskom primorju. Ta činjenica je mnoge stavljala u nedoumicu o njegovoj eksploataciji kad u starim izvorima i piscima nijesu mogli naći ama baš nikakav podatak o kakvom gradu u njemu. S tragovima iz rimskog doba ili kasne antike na ušću bivše rijeke Rikavac u more, ipak je moguće pretpostaviti da je negdje u njemu morala biti podignuta bar kakva vila. Na bivšoj latifundiji mogla je crkva zasnovati svoju novu ekonomsku »jedinicu«.

Veliko Barsko polje nastavlja se s još jednim, Mrkovskim poljem u kojemu su se, prije no što su uništeni novim kolskim putem, mogli opaziti temelji jedne stare crkve, nešto manje od one na Topolici i čini se trikonhalne osnove. Pa i u malom polju iza plaže Velji pijesak u Dobroj vodi još jedna velika crkva, izgleda trobrodna bazilika, potvrđivala je svojim doskorašnjim ostacima gotovo redovnu pojavu o kojoj je do sada bilo riječi — podizanje ranohrišćanske crkve na ivici plodnog polja. I ove, kao i druge slično situirane na Crnogorskom primorju, nijesu cemeterijalne crkve ili bar to sve one nijesu bile. Njih su većinom podizali kaluđeri Prevalitanske mitropolije kad su nastajali veliki crkveni posjedi. Osim što o tome očito svjedoče ostaci crkava, položaj sela, redovno sa svojim crkvama iznad ovih polja, pokazuje kako je postojala jasna podjela između velikog, dodijeljenog, i sitnog, inokosnog, posjeda s različitim građevinskim aglomeracijama. Ovu će razliku zbrisati slovenska seoba, ali će jaz opet nastati na feudalnoj osnovi u kasnijim vijekovima.

Na ulcinjskom primorju sve odlike dezurbanizacije i ruralizacije koje su dovele do ranohrišćanskih crkava u poljima — Goransko, Ulcinjsko i Anamalsko — mogle bi ovdje biti zastupljene da su ih naša istraživanja na vrijeme obuhvatila. Već samo to što se s pravom smatra da je na lijevoj obali Bojane u VI—VII vijeku podignuta manastirska crkva posvećena sirijskim mučenicima Sergiju i Vakhu, koja je postala grobna crkva zetskih (dukljanskih) kraljeva — jasno je da ova oblast u razvoju ranohrišćanskih crkava i metohija nema periferni značaj. U blizini Skadra, koji je i Prevalisu i Duklji bio glavni grad, nastaje veoma gusta koncentracija episkopija, po obimu usamljena na čitavoj našoj jadranskoj obali i njenom neposrednom zaleđu. Do takve koncentracije episkopija dovelo je pretvaranje satelitskih gradića oko Skadra (od kojih su neki bili rimski kasteli) u episkopske gradove. Kad se ne bi nalazili na veoma bliskom rastojanju, jedva tridesetak kilometara udaljeni od svog centra, gradovi Svač, Sapa, Danj, Sard, Drivast i Baleč, s manastirom Sv. Srdj i Vakh i sa starim ilirsko-helenističkim gradom Olcinijumom — ne bi se moglo zaključivati, osobito ne prije arheoloških istraživanja, da je najveći dio oblasti Zabojan i Zadrime bio uključen u veliki crkveni posjed na kojemu se zbilo šest episkopija.

Do sada je samo u starom ulcinjskom gradu došlo do sistematskih arheoloških iskopavanja.²² Osim što su otkriveni svi stratigrafski slojevi, od ilirsko-helenističkog do posljednjih turskih adaptacija i novogradnji, u gradu je

nađena već pomenuta zasvedena ranohrišćanska grobnica (sl. 16). Od jedne veće crkve — možda bazilike — ostali su još stubovi i impost kapiteli u sekundarnoj upotrebi u velikoj srednjovekovnoj cisterni do same grobnice. I pored iskopavanja u njihovoj neposrednoj blizini, crkva nije nađena. Njena pojava u citadeli Ulcinja, međutim, ne bi bila iznenađenje, bez obzira na to što je ta citadela uvijek služila svojoj namjeni. Ako se samo sjetimo primjera episkopije

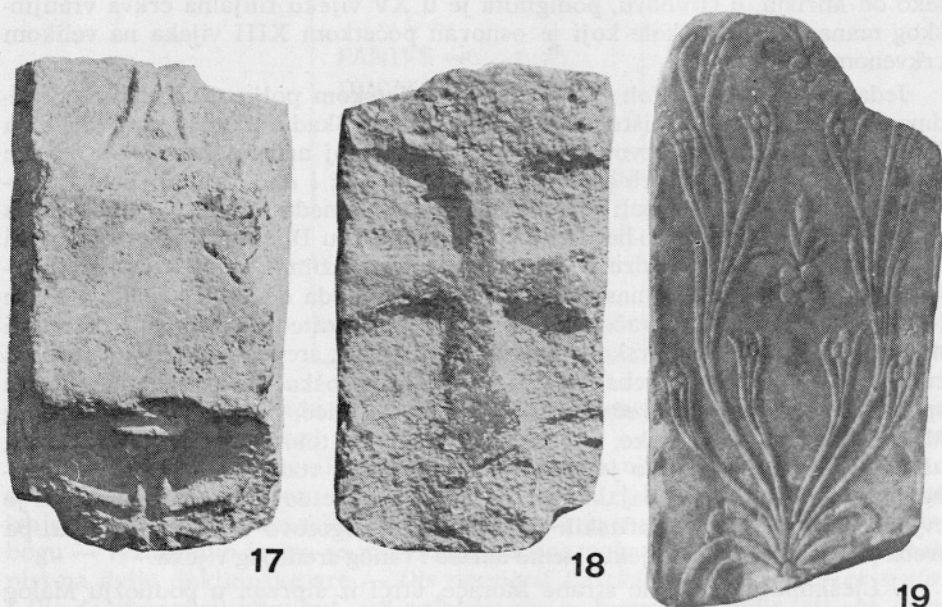

16 Ulcinj, ranohrišćanska grobnica — *Ulcinj, tombe paléochrétienne*

Aquae, lako je moguće zamisliti da je u doba Justinijana, od kada datiraju ulcinjski ostaci ranohrišćanske arhitekture, episkop stolovao u tvrđavi, o čijoj se odbrani i brinu. Na drugi način se ne može objasniti ni postojanje tako velike grobnice u samom jezgru utvrđenja. S otkrivanjem crkava u gotovo svim tvrđavama koje su posljednjih godina istražene na jugoslovenskom Limesu u oblasti Đerdapa, ova pojava postaje razumljiva. Razlika između graničnih vojnih i episkopskih tvrđava može se objasniti i pripadnošću crkava — garnizonu ili episkopu.

Do sad je pažnji istraživača uvijek izmicala jedna druga teritorija, oblast Crmnice, koju, kao jednu od županija iz X vijeka, pominje pisac *Barskog rodoslova* (c. XXX, XXXVIII, XXXIX, XLV, ed. Šišić). Ona ima dva plodna polja, Orahovsko i Limsko (Crmnčko), a na kraju ovog zadnjeg, blizu ulaza u sozinski tunel, našao sam u sekundarnoj upotrebi (služio je kao »časna trpeza«) jedan impost-kapitel koji je po drugi put upotrijebljen na nekoj preromaničkoj

crkvici, možda i na istom mjestu gdje je sad crkva Sv. Petra. Strane imposta ukrašene su ranohrišćanskim krstom, dok je još jedan, veći i grublje dekorisani krst (sl. 17, 18), bez sumnje iz kasnijeg vremena, ispunjavao svu gornju površinu s koje su prvobitno polazili luci. Po ovome, i još po položaju sadašnje crkvice na nevisokom zaravnjenom brijegu, treba pretpostaviti da se tu nalaze temelji jedne ranohrišćanske crkve, koja je tri-četiri vijeka docnije mogla

- 17 Impost kapitel iz crkve Sv. Petra kod sozinskog tunela — *Imposte- chapiteau de l'église de St.-Pierre près du tunnel de Sozina*
- 18 Gornja strana impost kapitela iz crkve Sv. Petra — *Côté supérieur de l'imposte- chapiteau de l'église de St.-Pierre*
- 19 Fragment parapetne ploče ili sarkofaga s »Bače« kod Vira — *Fragment de la dalle du parapet ou du sarcophage de la localité de »Bača« près de Vir*

biti adaptirana u ranoromaničku. Možda je s ovog mjesta dospio u »Baču« (Baštu), bivši dvorski rasadnik kod željezničke stanice Virpazar, fragment jedne strane sarkofaga ili parapetne ploče od bijelog mermera ($60 \times 28 \times 9,5$ cm), pronađen 1955. godine (sl. 19).²³ Vegetabilni ornament ovog fragmenta je sasvim lišen antičke stilizacije. Na nju samo izdaleka podsjeća dvojna vriježa s četvorolatičnim cvijetom, jako naturalistički razgranata. Stilski se uklapa u isto tako neantičke, varvarizovane i naturalističke dekoracije reljefa koji su nađeni u Doljanima. Mada se i na »Baču«, zbog njenog položaja — takođe na blagoj brežuljkastoj zaravni, na drugoj strani polja već čuvene ilirske i slovenske nekropole Mijeje (s nalazima iz La Tène I i iz VII—VIII

vijeka)²⁴ — može računati kao na lokalitet s jednom ranosrednjovjekovnom crkvom. Ni o njoj se ne može ništa više reći dok se ne preduzmu iskopavanja. To isto bi trebalo uraditi u drugom crmničkom polju, Orahovskom, u mjestu Mirište kod Potkraja, u blizini jedne ilirske humke koja i danas nosi naziv Mogila. Baš na dodiru Crmničkog s Orahovskim poljem (Mijeje) postalo je poznato kako se na mjesto ilirske nekropole javlja slovenska, a ako im je, kao što je ovdje slučaj, u blizini mirište — treba očekivati i hrišćansku. Neda-leko od Mirišta, u Orahovu, podignuta je u XV vijeku filijalna crkva vranjin-skog manastira Sv. Nikole koji je osnovan početkom XIII vijeka na velikom crkvenom vlastelinstvu.

Jedan vranjinski metoh je postojao i u Zetskom polju, na Plavnici, done-davno najvećem pristaništu na sjevernoj obali Skadarskog jezera. Plavnicu je 1220. godine Stefan Prvovjenčani priložio Žičkoj arhiepiskopiji,²⁵ a od nje je 1233. godine oduzeo arhiepiskop Sava Nemanjić i dao Vranjinskom mana-stiru.²⁶ A na sjevernoj obali Skadarskog jezera, između Plavnice i starog ušća Cijevne, nađeni su ilirsko-helenistička nekropola (u Donjem Gostilju),²⁷ grčki *lagymos*, dvije amfore i drugi predmeti (u Matagužima),²⁸ koji tu nagovješta-vaju jedno veće antičko naselje. Ako se ovome doda da su u kastelu *Obolon* (Oblun) nad rijekom Moračom i Gornjim Blatom zatečeni tvrđava i predmeti materijalne kulture iz ilirsko-rimskog vremena i iz srednjeg vijeka (s jednom crkvom 10,50 × 6 m),²⁹ treba zažaliti što se arheološka sonda nije na vrijeme spustila do starih i sad već nestalih naselja Plavnice, Starog Gostilja, Starog Mataguža, Karabeža i Rake, to jest između donjeg toka Morače i nekadašnjeg ušća Cijevne u Skadarsko jezero. To je, na kraju, vođena saobraćajnica (*La-beatum lacus*), koja je spajala antičku Skodru s Meteonom (Medunom). Tu je cvjetao život već od palafitskih civilizacija, a pogotovo u starom vijeku, pa treba pretpostaviti i u vrijeme kasne antike i ranog srednjeg vijeka.

U Lješkopolju, s desne strane Morače, strči iz šipraga u podnožju Malog brda jedna gomila ruševina koju mještani nazivaju Magara; radi se, kako je autopsijom utvrđeno, o jednoj kasnoantičkoj ili ranosrednjovjekovnoj aglo-meraciji. I ovdje — po smještaju na ivici vrlo plodnog polja — imamo pred sobom još jedan, po izgledu bolje očuvan, ranohrišćanski manastir (?). Poviše Magare se okačila okapina Crvena pećina, a iznad nje, na samom vrhu Malog brda, jedna turska tvrđava pokrila je jedno ranije utvrđenje. S njega se može nadgledati čitavo Lješkopolje.

Dobro poznati rimski municipalni grad *Doclea* odavno je zainteresovao istraživače i svojim ranohrišćanskim građevinama. Ali, prije no što i one u ovom pregledu nađu mjesta treba se podsjetiti kako im je i u Duklji, kao i u drugim rimskim gradovima, morao prethoditi onaj ne odveć lako pre-poznatljiviji trag prvih hrišćanskih zajednica koje je pod svojom korom krila kasna antika. Do sad se o njima znalo preko čuvene »Podgoričke čaše«, a sad se, posredno, s nalazom jedne jevrejske grobnice može govoriti i o mono-teističkim vjernicima Dokleje.³⁰ Jedan nalaz o kojemu će sada biti govora, potkrepljuje uvjerenje da je među njima bilo i hrišćana.

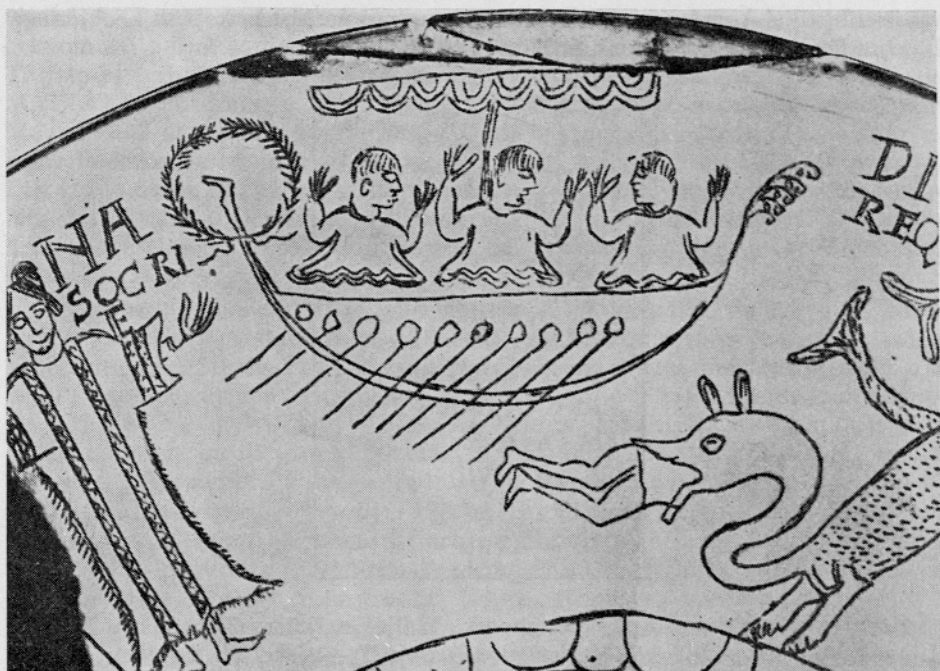
Da se o hrišćanima u Dokleji može govoriti prije podizanja dvije velike bazilike pokazao je nalaz jedne stele 1954. godine. Prilikom revizionih iskopa-

vanja u bazilici A nađena je ta stela s timpanom i natpisom koji su neobični za Duklju. Po čitanju A. Mišure njen tekst glasi :

D	M	O
I . NEFRINUS		
~ C ~		
FANIVS — ...		
DVCIT • (eum) AE		
TERNA • DOMVS •		
IACET • HIC • SEDET •		
PERENN • VIC • VI(t)		
AM • A [(eter ... habe)]		
NS QV(i)		
EVIT • IN • ANN		
DIE ~ XV		

Gornji dio stele u vidu pravougaonika izdijeljen je u tri trougla u kojima su uklesana slova *D(eus)* *O(ptimus)* *M(aximus)* — inicijali koje su pagani stavljali na svoje spomenike, ali su ih upotrebljavali i hrišćani, naročito kad su imali posla s rimskom administracijom. Tom opštom formulom moglo se izbjeći pominjanje paganskog Jupitera, a kako je u njoj riječ samo o jednom bogu — razumljivo je što se monoteistima ona pokazala prigodna. Istina, natpisi na dvije dukljanske are — *Dis omnibus Casticius Tertullin(us) ex vot(o)* i *Dis de abusq(ue) omnibus ...*³¹ približavaju se formuli za stele, ali oni, osim što pominju više bogova, nemaju one druge elemente po kojima više no po ovoj formuli pretpostavljamo da novootkrivena stela ima hrišćansko obilježje. To su najprije tri trougla, koji u ranohrišćanskoj simbolici mogu da predstavljaju i hrišćansko *Unus de Trinitate*. Zatim još dvije formule u natpisu: *Vita aeterna* i *Victor perrenis*. S prvom formulom se završavaju akta Nikejskog sabora (325. godine), dok se drugom često oslovljava Hristos na ranohrišćanskim spomenicima.³² »Vječni život« i »Vječni pobjednik« doklejskog hrišćanina I. Nefrinusa na ovoj steli iz IV vijeka (ona je iz tog vremena) mogu se tako zamisliti ako se ima u vidu onaj sinkretizam koji je s paganskim i hrišćanskim vjerovanjima vladao u prvim vijekovima kasne antike. A onda, s obećanom pobjedom nad smrću i željom za vječnim životom, i onaj zanos pristalica nove religije koji na našoj steli ima romantičarski prizvuk. Sve to ujedno uzeto ilustruje činjenicu o dubljem korijenu iz kojega je nastala narohrišćanska arhitektura i umjetnost.

U nekropolama Duklje nađeni su stakleni sudovi u obliku čaša i tanjira s vegetabilnim i geometrijskim ornamentima i scenama s ljudskim i životinjskim figurama (u grobovima jugoistočne nekropole br. 86, 235, 243 A i 240 i u zapadnoj nekropoli: grobovi br. 4 i 5). U scenama su prikazi paganskog kulta

20 »Podgorička čaša«, detalj: Jona je izbaavljen iz utrobe kita — «Coupe de Podgorica», détail représentant Jonas vomit par la baleine

— Herkula pred žrtvenikom i jedan motiv iz Bahovog (?) repertoara. Kako su svi sudovi od stakla iz nekropola Duklje — boce, krčazi, čaše, pehari, zdjele, tanjiri, balsamariji, unguentariji, toaletne bočice, *olla cineraria* — veoma slični onima iz radionica Kelna, Italije, Egipta i Sirije, može se pretpostaviti da je i »Podgorička čaša« import. Rimsko staklo je bilo u velikoj upotrebi, pa ga zato i ima u mnogobrojnim oblicima zastupljenog i u dukljanskim nekropolama. Ne zna se je li u Duklji postojala kakva staklarska radionica, ali ne treba sve predmete od stakla — naročito one iz poznijeg vremena, kad je bila šire rasprostranjena lokalna proizvodnja, pripisati stranim radionicama. Ono što »Podgoričku čašu« odvađa od ostalih čaša i tanjira Duklje je hrišćanska ikonografija njenih scena.³³ Izgravirane scene na toj posudi su inspirisane molitvom za spasenje duše umrlog — *Ordo commendationes animae*. Scene su: Avramova žrtva, Jona izbaavljen iz utrobe kita (sl. 20), Istjerivanje Adama i Eve iz Raja, Adam i Eva kod drveta saznanja, Vaskrsenje Lazarevo, Mojsije (pogrešno: Petar) otvara izvor u stijeni, Daniel među lavovima (sl. 21), Tri dječaka u peći, Čista Suzana. Kao što se vidi, radi se o konkordancijama starozavjetnih sa novozavjetnim temama. Pri tome u starozavjetnim scenama ima i čisto paganskih motiva, kao što je nagi Jona pod lozom.

Podgorička čaša je zanimala filologe³⁴ koji su u natpisima vidjeli ilirske dentalne aspirate od kojih se jedan zadržao u tekstu *Diunam de ventre queti*

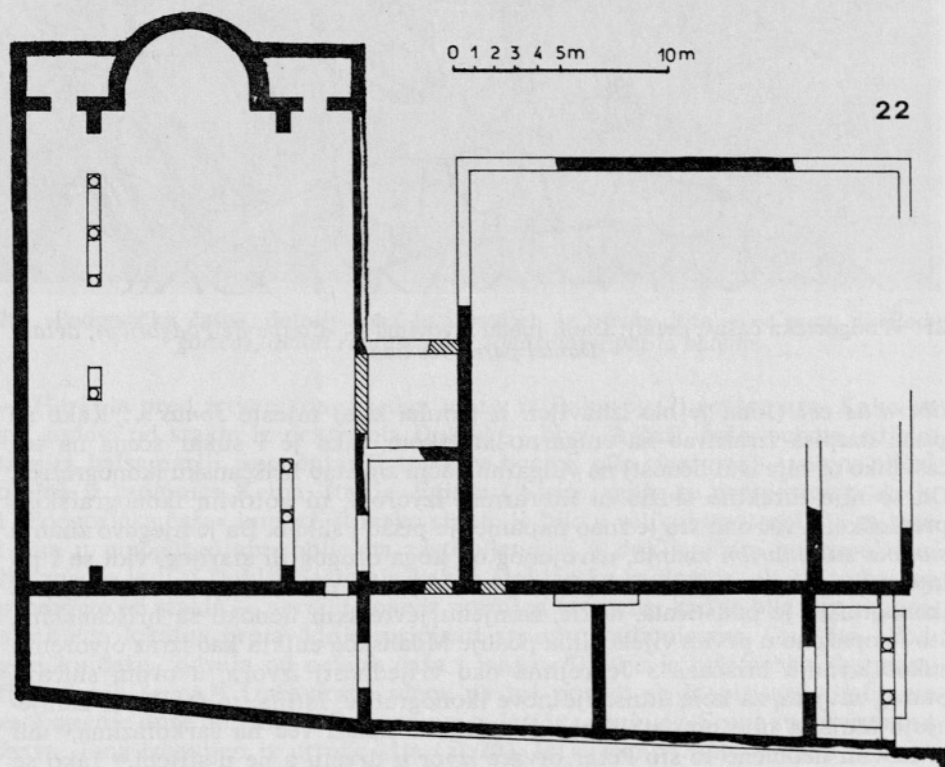

21 »Podgorička čaša«, detalj: Danil među lavovima — «Coupe de Podgorica», détail: Daniel parmi les lions

liberatus est (Jona je bio izbaavljen iz trbuha kita) mjesto *Jonas*... Kako se pisac natpisa izražavao na vulgarno-latinskom, tako je i slikar scena na toj čaši (ako to nije ista ličnost) na vulgaran način shvatao hrišćansku ikonografiju. On se nije direktno služio ni literarnim izvorom, ni gotovim ikonografskim predloškom, već ono što je znao napamet je pisao i slikao. Da je njegovo znanje *summa summarum* znanja, usvojenog od koga drugog ili starijeg, vidi se i po interpretaciji scene *Petrus virga perquouset fontes ciperunt quorere*. Vulgarna ikonografija je podsticala, dakle, zamjenu jevrejskih ličnosti sa hrišćanskim, što je opaženo u prvim vijekovima poslije Milanskog edikta kao izraz otvorenih sukobljavanja hrišćana s Jevrejima oko vrijednosti izvora, u ovom slučaju Starog zavjeta, za konstituisanje nove ikonografije. Istina, to što Petar zamjenjuje Mojsija nije novost; takva se zamjena nalazi već na sarkofazima,³⁵ ali je sasvim neobično to što Petar otvara izvor u drvetu a ne u stijeni.³⁶ Iako se na crtežu lakše uočava drvo s krošnjom i lišćem nego mlaz vode koji je izbio iz zemlje (stijene), kako je uobičajeno u starijim prikazivanjima ove scene, ne radi se o drvetu kao ikonografskoj zamjeni stijene, nego po svoj prilici o pogrešno shvaćenom izvoru koji je s ravnog tla šiknuo uvis i počeo da se osipa u vidu kapljica. Crtaču je taj mlaz mogao biti nalik na krošnjato drvo, pa je — ne znajući ikonografski smisao scene — mogao prikazati i drvo iz čijeg stabla izbija mlaz vode. Kad ovo kažem ne gubim iz vida tumačenje

o kultu vode u sceni Krštenja u Jordanu, kao ni stari kult drveta vezan za scenu Raspeća na drvenom krstu, što je navedeno kao objašnjenje scene na Podgoričkoj čaši. Mislim da je njen slikar bio daleko od učenih egzegeza koje mi otkrivamo u drugim ranohrišćanskim piscima i ikonografima.

Kako »Podgorička čaša« spada u grupu staklenih tanjira koji su i po veličini i po obliku jednaki i u paganskoj i u ranohrišćanskoj umjetnosti, kako su scene na njoj ispisane s mnogo pogrešaka na vulgarnom jeziku, kako se ona stilski ne uklapa ni u rajnske ni u italске proizvode ovakve vrste, kako se u grobnicama Duklje nailazi na staklo s antičkim motivima — prije će biti da je ta čaša iz vremena kad u Duklji nije bio jače razvijen hrišćanski kult, dakle iz IV vijeka, nego iz vremena kad se Duklja sigurno nalazi među prvim gradovima Prevalisa koji imaju episkopiju.

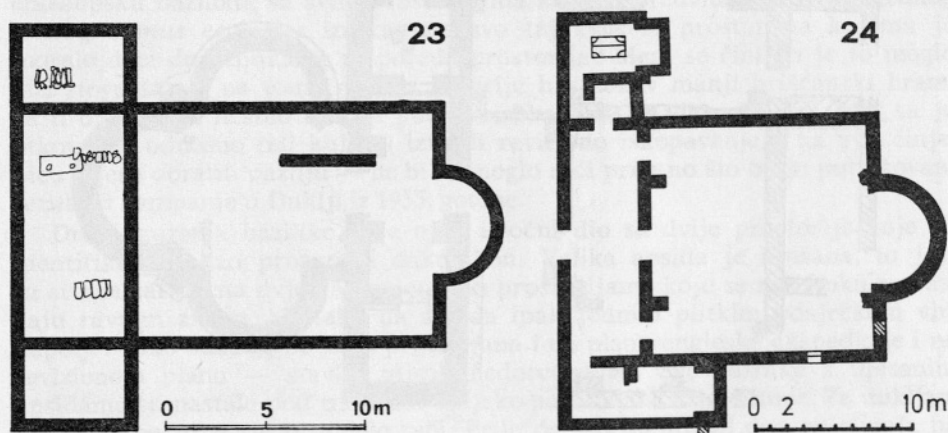

22 Duklja, bazilika A — *Duklja, basilique A*

Po pomenu u istorijskim izvorima, *Doclea* ima dva episkopa u V (*Evandrus*, 451. i *Maximinus* [?], 451—458. [?]) i dva u VII vijeku (*Paulus* i *Nemesianus*, 602. g.),³⁷ mada se po građevinama koje su u Duklji i njenoj okolini otkrivene vidi da bi ih trebalo očekivati i u VI vijeku, kad je doklejska episkopija bila

u najvećem usponu. To znači da se u istoriji dukljanske episkopije ne može govoriti na osnovu pisanih dokumenata; njima se moraju dodati i arheološki dokazi kao najvrijedniji i, zbog efemernosti pisanih, kao jedini za najveći dio njenog postojanja. Zato, u rekonstrukciju prvobitne zgrade doklejske ranohrišćanske crkve moramo unijeti i argumentaciju koja je do sada izmicala njenim hroničarima. Prvo, mora se poći od dobro poznate činjenice da je Prevalis jedna od onih provincija koja je, poslije Milanskog edikta, dobila samostalnu mitropoliju (arhiepiskopiju), kad i salonitanska. Da je, zatim, dugo ostala u onim čestim kovitlacima sukoba između pape i episkopa Istočnog Ilirika, sukoba koji su vijekovima potresali balkanske provincije. S jedne strane, obavezni na poslušnost papinom eksponentu, egzarhu u Solunu, a, s druge, unutrašnjim protivurječnostima i pod pritiskom iz Carigrada natjerani da se pokoravaju vrhovnoj jurisdikciji carigradske patrijaršije, prevalitanski episkopi su po svoj prilici bili nejedinstveni i više puta izlagani međusobnim głoženjima i trvenjima, što je moralo slabiti hijerarhijski poredak a time i autoritet. Nije isključeno, pri tome, da je jače rivalstvo postojalo i između Dokleje i Skodre — prve zato jer je bila grad koji su osnovali flavijevski carevi i što se mnogo brže razvijala od Skodre, iako je ova bila sjedište *praeses*-a, a drugo što je njena moć bila oslabljena uzurpiranjem sa strane solunskog

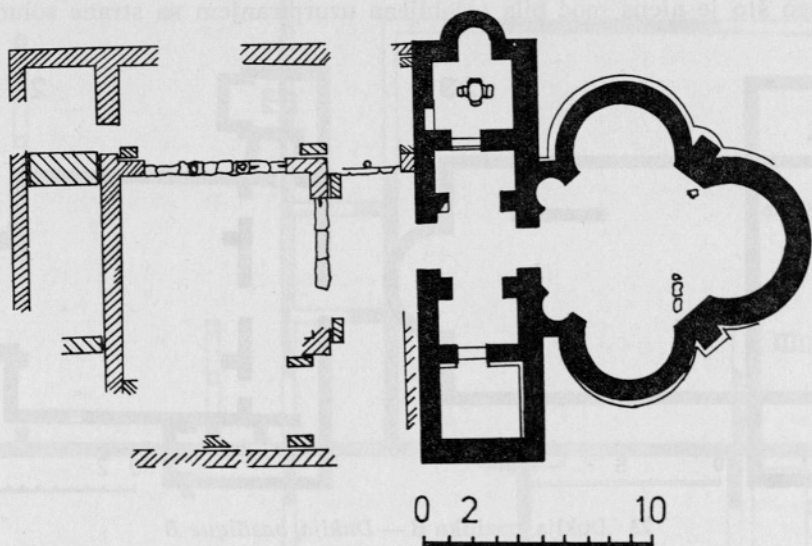
23 Duklja, bazilika B — *Duklja, basilique B*

24 Doljani, bazilika — *Doljani, basilique*

arhiepiskopa prava da posvećuje episkope na čitavoj teritoriji solunskog ehzarhata. Uza sve ovo stoji podatak o prisustvovanju doklejskog episkopa Evandra Halkedonskom saboru 451. godine, a odsustvu skadarskog. Tada je donijeta odluka po kojoj su episkopi mogli, radi osnivanja manastira, zahvatiti toliko zemlje koliko im *usus fructus* omogućava, upravo koliko su sami htjeli. Nije moguće zamisliti da Evandr to pravo nije iskoristio čim se vratio u Dokleju. Kao što je poznato, u Dokleji i njenoj neposrednoj okolini otkrivene su četiri velike ranohrišćanske crkve, a u Skadru još nijedna. Sve to, dakle, ide u prilog

tezi da je Dokleja na kraju vladavine Kasnog carstva i u prva dva vijeka istočnorimskog gospodstva postepeno pretvarana u episkopski grad.

U takav okvir treba staviti pitanje: je li Duklja bila, makar i za kratko vrijeme, sjedište Prevalitanske mitropolije? Pitanje se ne može skinuti sa spiska naučnih tema Prevalisa jednostavno zato što se već čitav jedan vijek na njega ne može na zadovoljavajući način odgovoriti.³⁸ Što to do sada nije bilo moguće — usljed stavljanja težišta na istraživanju u vezi s pisanim dokazima — shvatljivo je. Ali, od kako su u Duklji započeta reviziona arheološka istraživanja i od kako je programirano da se nastave radovi na njenim već uveliko neuralgičnim parcelama koje su ostale neispitane — ipak začuđuje što u tom pravcu nije učinjen ni korak naprijed. Izlaz iz takve situacije je, po mojoj ocjeni, utvrđivanje obima promjena koje su mogle nastati slabljenjem Skodre, a jačanjem Dokleje, prirodnom težnjom prevalitanskog mitropolita da bude bar malo izmaknut svakodnevnom nadzoru *praeses*-a u Skodri, koji je morao biti odan Carigradu, i, opet, razumljivom nastopanju pape da u sukobu s patrijarhom na pogodnim mjestima lomi biskupske štapove preko leđa prevalitanske i drugih arhiepiskopija Istočnog Ilirika. U takvim okolnostima ne

25 Doljani, trikonhos — Doljani, triconque

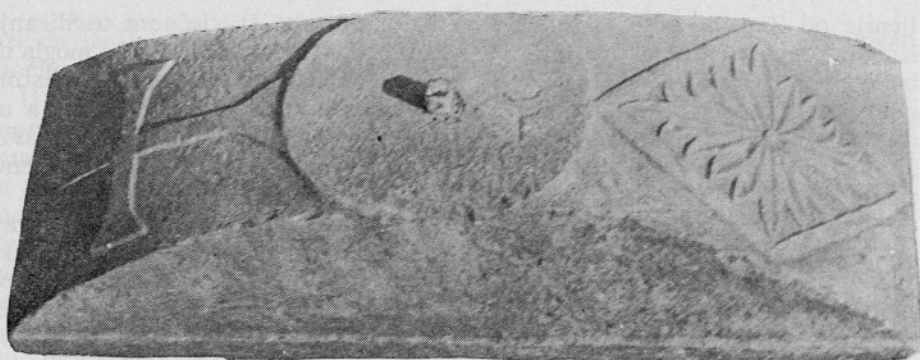
treba s kanonskom nepopustljivošću tvrditi da je, s obzirom na nekad ustaljeni običaj, sjedište mitropolita moralo biti uvijek u glavnom gradu provincije. Upravo zato što se vjerovalo da je to nepromjenjiva institucija, iščezla je iz vida činjenica da među episkopima Prevalisa u IV vijeku, kad je mogla biti osnovana Prevalitanska mitropolija, nije bilo nikakve razlike osim što je onaj koji je stanovao u glavnom gradu imao u toliko manju vrhovnu vlast nad svojim sufraganima u koliko je njegova arhiepiskopija (mitropolija) bila uda-

ljenija od Zapada, gdje je takva institucija postala. U vječnom osciliranju između prevage jedne ili druge (istočne ili zapadne) crkve, Prevalis bi mogla da bude primjer kako se ta institucija (sjedište prezesa i mitropolita u istom gradu) nije mogla postojano svuda održavati. Na toj osnovi bi, dakle, a ne na gledanju običaja i iskustava zapadnoevropskih mitropolija, trebalo postaviti pitanje postojanja Prevalitanske mitropolije u Duklji, bar u izvjesnim trenucima krize.

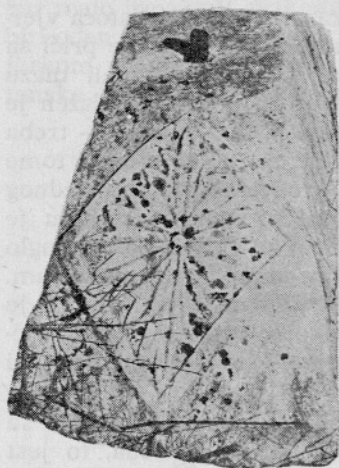
Daju li nam za pravo dukljanske ranohrišćanske crkve da ovako razmišljamo? Mislim, da daju. One, reklo bi se, same sobom postavljaju neke dileme kad je u pitanju gledanje na probleme izgradnje Prevalitanske arhiepiskopije iz opšteg ugla posmatranja. Jedna, bazilika A, je dvostruko problematična (sl. 22). Raspored njenih prostorija nije uobičajen. Trebalo bi da sve bazilike imaju na zapadnoj strani narteks pa atrijum, jer je to nalagala bogoslužbena praksa. Iz atrijuma, s fontanom (*cantharus, lymphaeum, labrum*), koja je služila za pranje ruku a čime se htjela dokazati duhovna čistoća vjernika, ulazilo se u narteks. Da bi se to učinilo u bazilici A, trebalo je prići sa istočne strane, upravo obrnutom smislu koji su crkveni pisci dali ulazu u crkvu.³⁹ Razlog ovoj izuzetnoj promjeni prilaza bazilici u Duklji nalažen je u skučenom prostoru, što može biti najvjerojatnije. Ali, ako je tako — treba iz toga izvući i ostale zaključke i zapitati se: zašto je za tu veliku i pri tome episkopsku baziliku, sa svim prostorijama koje je predviđao program jednog takvog *domus ecclesiae* izabran upravo taj skućeni prostor na kojemu je moralo doći do neobičnog rasporeda prostorija? Meni se čini da je to moglo biti stoga što je na tome mjestu najprije bio kakav manji hrišćanski hram. Je li on sasvim nestao kad je podignuta bazilika A ili istraživači koji su je otkopali,⁴⁰ odnosno oni koji su izvršili reviziono iskopavanje,⁴¹ na ovu činjenicu nijesu obratili pažnju — ne bi se moglo reći prije no što budu publikovani rezultati kampanje u Duklji iz 1955. godine.

Drugi izuzetak bazilike A je njen istočni dio sa dvije prostorije koje su identifikovane kao protezis i đakonikon. Velika apsida je upisana, to jest sa strana zatvorena dvjema pomenutim prostorijama koje se na istoku završavaju ravnim zidom, ali tako da apsida ipak jednim plitkim odsječkom viri napolje. Tako kako je do sada prikazivana i na planu engleske ekspedicije i na revizionom planu — stavlja utisak nedorečenosti. Sve bazilike s upisanim apsidama su nastale pod uticajem sirijsko-palestinske arhitekture. Za dukljansku baziliku to se ne bi moglo reći. Prije će biti da su joj dva odjeljenja na istoku dodata kasnije, kako je to unijela u svoj plan i N. Petrović. Ako to potvrdi izvještaj sa iskopavanja (koji još nije publikovan), ta bazilika svojim istočnim dijelom, a osobito proporcijским sistemom normalno će se uklopiti u ostale na teritoriji Istočnog Ilirika iz IV—VI vijeka.

Njih sve karakteriše to što po tipu pripadaju helenističkoj bazilici i što su im proporcijски odnosi podudarni, zbog čega i čine jednu grupu, veoma kompaktnu kad je u pitanju određivanje odnosa dužine i širine prilikom projektovanja i kad se radi o prilagođavanju konstruktivnog sklopa i izgleda bazilike potrebama novog bogoslužjenja koje je zahtijevalo jednu veću prostoriju za smještaj mase novih vjernika. Po ispitivanjima N. Petrović proporcijски sistem naosa bazilike A je »pravougaonik dobijen obrtanjem dijagonale kvadrata«,

26

27

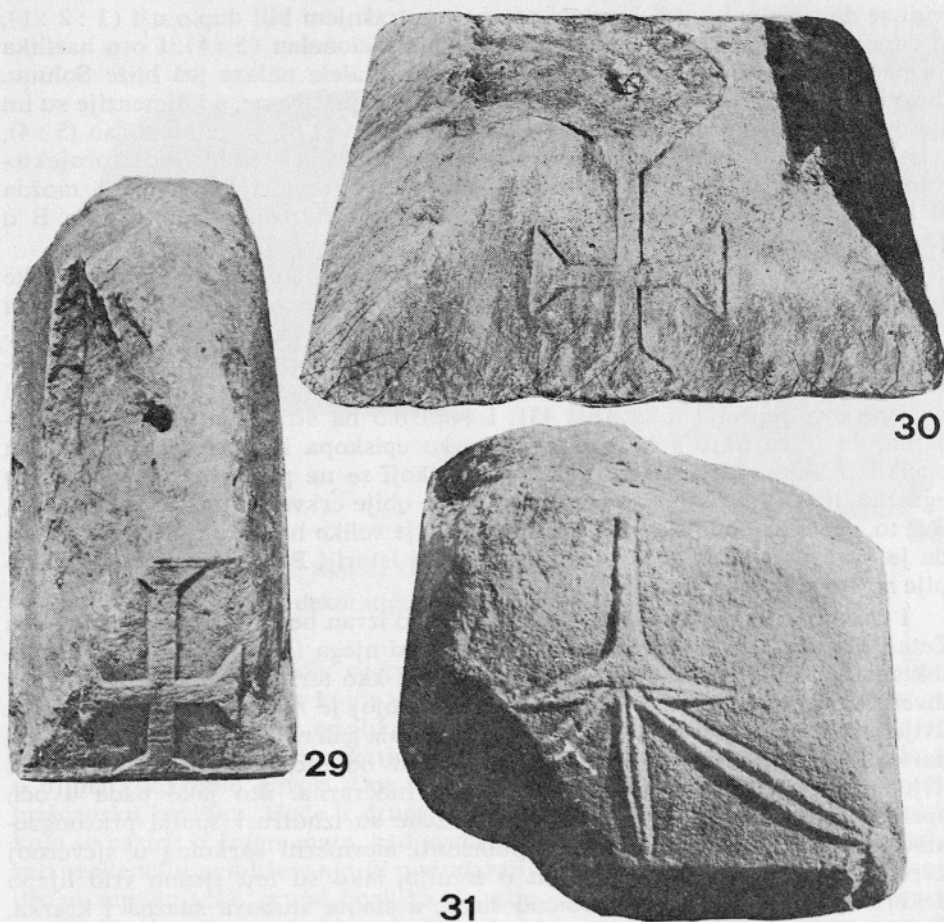
28

26—28 Doljani, impost kapiteli — *Doljani, imposte-chapiteau*

to jest pravougaonik koji se dobija iz kvadratnog korijena 2 : 1, kao u bazilici s grobnicom u Nišu, u gradskoj bazilici Stobija, u bazilici A Nea Anhialosa, u bazilici grada Diona pod Olimpom (iz V vijeka) u bazilici mjesta Sijas na Kritu u i bazilici A u Filipima,⁴² dakle: sve u grupi »grčke škole«, kako je tu grupu definisao P. Lemerle.⁴³

Bazilika A je s pravom nazvana episkopskom. Po njenoj pripadnosti i po »grčkom« karakteru njenih proporcija i, izgleda, po dodavanju đakonikona i protezisa uz staru apsidu, po neobičnom smještaju artijuma usljed, pretpostavlja se, ranije zatečenog i sa svih strana angažovanog prostora, iz čega se stiče utisak da je sagrađena na osnovu starijeg zdanja — moći će se sa dosta

pouzdanja odrediti njena hronologija. To što su joj docnije dodate dvije prostorije na istoku ne mora značiti da je mlađa od bazilike B⁴⁴ (o kojoj će začas biti riječi); mlađi su aneksi: protezis i đakonikon, koji su nadomjestili funkciju predašnjih pastoforija, smještenih po svoj prilici između atrijskog i naosa. Zato u episkopskoj bazilici A treba vidjeti najstariji kulturni hrišćanski objekat Duklje, sa građevinskim i hronološkim slojevima od vremena osnivanja Dukljanske episkopije do propadanja te građevine.

29—31 Doljani, impost kapiteli — *Doljani, imposte-chapiteau*

I ispod kompleksa bazilike B, i u njoj krstoobrazne crkve, otkriveni su 1954. godine ostaci ranije građevine, čiji originalni izgled i namjena nijesu utvrđeni.⁴⁵ Ako je ta neidentifikovana građevina bila srušena za vrijeme zemljotresa iz 518. godine, koji je razrušio Dokleju i druge gradove Istočnog Ilirika,

razumljivo je što I. Nikolajević stavlja građenje bazilike B poslije toga datuma. Osim po ovome, toj dataciji, po navodu I. Nikolajević, ide u prilog i stil fragmenata plastičke dekoracije koji nijesu još objavljeni. Bazilika B ima, međutim drukčiji proporcijski sistem iako mu u osnovi leži pravougaonik (sl. 23). Njena pravougaona osnova naosa i narteksa se dobija iz kvadratnog korijena 3 : 1, što se smatra racionalnim, kao u bazilici s baptisterijumom u Stobima, bazilici Ahiropiitos u Solunu, u bazilikama B i D u Nea Anhialos, bazilici u Ermioni.⁴⁶ Iako nijesu sačuvani tragovi kolonada, po shemi bazilike vidi se da su njeni bočni brodovi prema unutrašnjem bili duplo uži (1 : 2 : 1), a odnos strana pravougaonika naosa, takođe racionalan (5 : 4). I ova bazilika pripada »grčkoj« grupi, s tim što se njene paralele nalaze još bliže Solunu. Bazilike B i D u Nea Anhialos su na isti način projektovane, a i dimenzije su im gotovo identične. Racionalan odnos strana naosa (a : b) im je identičan (5 : 4), a isto takav im je odnos strana naosa a i nartensa. Kako se za identično projektovane bazilike pretpostavlja da su im planovi bili unaprijed naručeni, možda u kakvom većem projektantskom centru, vjerovatno je i plan bazilike B u Duklju donijet sa strane.

Unošenjem malo više analitičkih podataka u planove dvije dukljanske bazilike, dolazi se, kao što se vidi, do izvjesnih obavještenja o neposrednim uticajima na dukljanske ranohrišćanske spomenike. Taj uticaj dolazi iz Carigrada i Soluna, dva centra u kojima sjede oba suparnika — carigradski patrijarh i papin zastupnik. Iz podataka o tome da je skadarsko-prevalitanski arhiepiskop Senecije (oko 420., 431. i 446.) bio na strani carigradskog patrijarha, da je zajedno s četiri prevalitanska episkopa ignorisao jednu papinu encikliku kojom se osuđuju oni episkopi koji se ne podvrgavaju solunskom egzarhu, može se zaključiti o oštini sukoba obje crkve na teritoriji Prevalisa. Sve to, uzeto zajedno s karakteristikama dvije velike bazilike u Dokleji, govori da je ovaj grad igrao veću ulogu u crkvenoj istoriji Prevalitanske arhiepiskopije no što crkveni hronografi bilježe.

I treća bazilika — ona u Doljanima — iako izvan bedema grada na stavama Zete i Morače, ali ni na velikoj udaljenosti od njega (oko 3 km), svojim arhitektonskim odlikama (sl. 24) govori o Dokleji kao teritoriji preko koje struje divergentni uticaji u umjetnosti. Bazilika o kojoj je riječ otkopana je u toku dvije kampanje — 1958. i 1959. godine. Nije imala galerije ni atrijum, ali je njen narteks sa obje strane flankiran posebnim odjeljenjima, pastoforijama i dvjema kapelicama, od kojih je sjeverna funerarna. Što jako pada u oči, apside dvije kapelice uz pastoforije završene su iznutra i spolja pravougaonikom. Posebno je zanimljiv već pomenuti mermerni sarkofag u sjevernoj kapelici, koji je čitav bio ukopan u zemlju, iako su mu strane vrlo lijepo dekorisane. Pošto je naos neobično širok, a stabla stubova snažna i kratka, Đ. Stričević je zaključio da bi ova crkva mogla predstavljati neku vrstu otvorene bazilike (*basilica discoperta*), kao u Marusincu. I po neparalelnoj orijentaciji u odnosu na trikonhos s kojim leži na istom nivou, što znači da mu je istovremena, pomišlja se na Marusinac. Po N. Petrović, međutim, ovo je jednostavna trobrodna bazilika proporcionisana na najprostiji način. Odnos njenih brodova i stubova grafički se može odrediti Pitagorinim trouglom. Naos ima osnovu kvadrata. Najpribližnija slika njenog naosa i narteksa je ona na bazilici

s kriptom u Caričinom gradu, zatim u bazilici južno od akropolja u Caričinom gradu i u bazilici u Svinjarici kod Caričinog grada. Sve ove bazilike koje imaju naos najjednostavnijeg geometrijskog oblika — kvadrata — skoncentrisane su u Caričinom gradu i u njegovoj okolini. Doljanska po odnosima proporcija bezuslovno pripada caričingradskoj skupini, što sasvim razbija hipotezu o njejoj ikonografskoj vezi sa crkvama Salonitanske arhiepiskopije.

32

33

32 Doljani, impost kapitel — *Doljani, imposte-chapiteau*

33 Doljani, dekorativna ploča — *Doljani, plaque décorative*

Raspored bazilika koje su po proporcijama slične dukljanskim (i doljanskoj) određuje centre iz kojih je zračilo arhitektonsko mišljenje prilikom podizanja ranohrišćanskih bazilika u Prevalisu. Ove četiri o kojim je bilo riječi jedine su otkopane, tačno izmjerene i sa planovima koji omogućavaju da se o njima konkretno govori. One, za sada, i predstavljaju prevalitansku ranohrišćansku baziliku. Hoće li druge bazilike, prije svega one u Boki Kotorskoj koje se naziru iz fragmenata, kad eventualno budu otkopane i izmjerene pokazati tendenciju približavanja ili podudaranja s bazilikama salonitanske ili koje druge zapadnjačke grupe bazilika — nije moguće tvrditi, ali se to može pretpostavljati po istorijskoj inače poznatoj podjeli teritorije Crne Gore između dva centra hrišćanstva — Carigrada i Rima. Time će se odgovoriti i na pitanje kuda je proticala granica između Istočnog i Zapadnog rimskog carstva — preko Boke Kotorske ili pored nje.

Dok se za trikonhos u Baru moglo po grobnici u sjevernoj konhi pouzdano kazati da je sepulhralne prirode, drugi takav veliki trikonhos u Doljanima (sl. 25) — po tome što nema monumentalnu grobnicu u sjevernoj konhi —

izgleda da to nije.⁴⁸ Veoma lijepi sarkofag od uvezenog (grčkog ?) mermera smješten je, kako je navedeno, u posebnoj kapelici bazilike. Po jedinstvenom stilu dekoracije sarkofaga i jedne parapetne ploče otkopane u atrijumu bazilike zaključeno je da su obje crkve istovremeno dobile arhitektonski dekor — iz iste radionice ali od ljudi »nejednake zanatske vještine« ili od majstora klesara iz nešto mlađe bazilike koji se trudio da što vještije kopira uzor sa susjedne crkve (sl. 26—33). Ako se ovome doda da je trikonhos, sudeći po fragmentima parapetnih ploča dekorisanih krstovima i rozetama, imao temlon i amvon, da je po svojim površinama bio ukrašen mozaikom, da je imao atrijum, da je uopšte solidnije i brižljivije zidan — čini mi se da se može pobliže odrediti kako hronologija tako i namjena ove dvije crkve, podignute u vangradskom prostoru, na kraju jednog plodnog polja. Biće da je tu neki od dukljanskih episkopa sagradio sebi memorijalnu crkvu — trikonhos — koja je duže vremena ostala nedovršena. Uz ovu crkvu podignuta je zatim bazilika, ali to je moralo biti u vrijeme kad se nije moglo ni brižljivo, ni luksuzno graditi. Kad se pristupilo dekorisanju stubova atrijuma trikonhosa i menoa bazilike (kako pretpostavljaju istraživači: odjednom) — prilike su bile izmijenjene, pa je možda bilo uputno da se sarkofag ukopa u zemlju i smjesti u posebnu kapelicu bazilike, kako bi se trikonhos mogao komotnije prilagoditi za liturgičke svrhe (amvon i temlon to pouzdano nagovještavaju). Ako bi se pokazalo da ova pretpostavka počiva i na drugim dokazima — trebalo bi očekivati da se u još neotkopanom kompleksu naide i na druge građevine, možda episkopski dvor. S grobljem, za koje se u preliminarnom izvještaju kaže da pripada ranom srednjem vijeku, i koje bi, po mojem vjerovanju trebalo da sa svojim nalazima doprinese raščišćavanju vrlo tamnog perioda slovenske seobe i začetaka prvih dukljanskih (zetskih) građevina u ovom kraju, možda će se i to pitanje realnije sagledati kad doljanske kampanje iskopavanja budu publikovane.

Ostale crkve s teritorije Prevalisa,⁴⁹ naročito u Potarju, Polimlju i u poljima oko Nikšića ne mogu ući u naš pregled ranohrišćanskih spomenika u Crnoj Gori dogod se ne izvrše neophodna naučna istraživanja putem sistematskih iskopavanja.⁵⁰ Ali, i bez rezultata koje možemo očekivati od njih, na osnovu izloženog se ipak može zaključiti da je provincija Prevalis prošla kroz iste društveno-istorijske mijene koje su pratile i druge provincije Istočnog Ilirika, s tim što se ova naša u tim mijenama ponašala na specifičan način.

¹ Osnovna pitanja hronologije i glavne etape razvoja v. B. Saria, Praevalitana, *RE* XXII/2 (1954) s. v. O Boki Kotorskoj dok je bila u sastavu provincije Dalmacije nema posebnih studija poslije već zastarele P. Butorac, *Boka Kotorska od najstarijih vremena do Nemanjića*, I. prilog Vjesniku za arheologiju i historiju dalmatinsku god. 1926-27. Ni rezultati najnovijih istraživanja u Boki Kotorskoj još nijesu dobili sintetičku studiju; J. Kovačević, Provincija Prevalis, *Istorija*

Crne Gore I (Titograd 1967) 241—277, sumira najvažnije probleme u vezi s osnivanjem, položajem, uređenjem i prilikama u toku varvarskih seoba, kao i s crkvenom organizacijom, i tom prilikom iznosi i novije rezultate istraživanja u Boki Kotorskoj.

² A. Evans, *Antiquarian Researches in Illyricum*, *Archaeologia* 48 (1884) sl. 18. J. Kovačević, *op. cit.*, 264—265.

³ J. Martinović, Kupasti cipusi iz Boke Kotorske i okoline Budve, *Godiš-*

njak Pomorskog muzeja u Kotoru 17 (1969) 180—181. J. Kovačević, *op. cit.*, sl. 33.

⁴ Npr. Publius Lirius Moderatus, rodom iz Risiniuma, *CIL* III, 85.

⁵ *Istorija Crne Gore I* (Titograd 1967) sl. 48.

⁶ V. Popović, Le dernier évêque de Sirmium, *Revue des études augustinienne* 21, 92—110; Idem, *Mélanges de l'Ecole française de Rome — Antiquité* 87, 452—453.

⁷ S. Mijušković, Novo tumačenje jednog fragmenta iz »Tabula Peutingeriana«, *Istoriski zapisi* 19 (1966) 111—129; Idem, O rimskoj cesti kroz Boku Kotorskiju, *Boka* 1 (1969) 33—51. P. Mijović, M. Kovačević, *Gradovi i utvrđenja u Crnoj Gori*, Posebna izdanja Arh. instituta 13 (Beograd-Ulcinj 1975) 55—58.

⁸ P. Mijović, Acrvium — Dekatera — Kotor u svetlu novih arheoloških otkrića, *Starinar* 13—14 (1962-63) 27—47.

⁹ F. Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara* (Zagreb 1925) 152. J. Kovačević, *op. cit.*, 257.

¹⁰ J. Kovačević, *op. cit.*, 245—246, sl. 11.

¹¹ I. Božić, Prevlaka — Tumba, *Zbornik Filozofskog fakulteta* 7 (1963) 193—210.

¹² P. Mijović, M. Kovačević, *op. cit.*, 63 sq.

¹³ I. Nikolajević-Stojković, Veliki posed u Dalmaciji u V i VI veku u svetlosti arheoloških nalaza, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 13 (1971) 277-292.

¹⁴ D. i M. Garašanin, Crna Gora u doba rimskog carstva do osnivanja prov. Prevalis, *Istorija Crne Gore I* (1967) 176. M. Parović-Pešikan, Pjaca, s. Vranovići, Kotor — ostaci rimske arhitekture, *Arheološki pregled* 14 (1972) 75—78, tab. 17, 2; 18, 3. P. Mijović, M. Kovačević, *op. cit.*, 59—61.

¹⁵ I. Pušić, Arheološki lokaliteti i stanje arheoloških nauka u Boki Kotorskoj, *Boka* 1 (1969) 17, 18.

¹⁶ I. Pušić, *op. cit.*, 17.

¹⁷ D. Rendić-Miočević, Zlatni nakit iz helenističko-ilirske nekropole u Budvi, *Opuscula archaeologica* 4 (1959) 9.

¹⁸ Č. Marković, Nekoliko novih grobova iz Budve, *Boka* 2 (1970) 41—53.

¹⁹ I. Nikolajević-Stojković, Kasnoantički mozaik iz Petrovca na moru, *Zbornik Vizantološkog instituta* 3 (1955) 159—161, sl. 1—4. V. Jovanić, Novi kasnoantički mozaik u Petrovcu na moru, *Starine Crne Gore* 1 (1963) 129—137. *Istorija*

Crne Gore I (1967) 161, 245, 274. P. Mijović, Pregled umjetnosti Crne Gore, *Crna Gora* (Beograd 1976) 379—380.

²⁰ Đ. Bošković, *Stari Bar* (Beograd 1962) 180—181. P. Mijović, M. Kovačević, *op. cit.*, 81, nap. 99. P. Mijović, Bar (Antibarbaris) est-elle l'héritier direct de Duklja?, *I. Międzynarodowy kongres archeologii słowiańskiej V* (Warszawa 1970) 140—153. J. Kovačević, *op. cit.*, 271, sl. 23.

²¹ F. Šišić, *Letopis popa Dukljanina* (Beograd-Zagreb 1928) 63—82.

²² Arheološka iskopavanja pod rukovodstvom Đ. Boškovića, P. Mijovića i M. Kovačevića 1954—1969. Preliminarni izvještaji P. Mijović, O nekim aktualnim voprosah u svazi s novijim arheološkim otkrićima na Crnogorskom Primorju, *Actes du Ie Congr. intern. des études balkaniques et de sud-est européennes II* (Sofia 1970) 445—454. Đ. Bošković, Stratigraphie culturelle et ethnique d'une ancienne ville de l'Adriatique: Ulcinj, *Actes du IIe Congr. intern. des études du sud-est européennes II* (Athènes 1972) 335—341.

²³ Pronašao ga je Đoko Kopitović iz Brčela, i odnio u Rep. zavod za zaštitu spomenika kulture u Cetinju.

²⁴ O. Velimirović-Žižić, Bar-Topolica, crkva sa nekropolom, *Arheološki pregled* 8 (1966) 148, tab. 31. P. Mijović, Mijelski nakit i kulturna verovanja, *Starinar* 21 (1970) 59—69.

²⁵ A. Solovjev, *Odabrani spomenici srpskog prava od XII do kraja XV veka* (Beograd 1926) 18.

²⁶ Savina povelja je osporavana; na nju se međutim poziva oko 1296. kralj Milutin: A. Solovjev, *op. cit.*, 68. U Savinoj povelji se spominje »Sv. Jovan u Plavnicu«: I. Ruvarac, *Prosvjeta* (1893) 536.

²⁷ Đ. Basler, Nekropola na Velikim ledinama u Gostilju (Donja Zeta), *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH Sarajevo*, n. s. 24 (1969) 7—45, tab. 1—33.

²⁸ P. Mijović, Alata — Ribnica — Podgorica, *Starinar* 15—16 (1964-65) 85—92, sl. 36.

²⁹ P. Mijović, M. Kovačević, *op. cit.*, 18—19, 120—121.

³⁰ A. Cermanović, D. Srejić, Jevrejska grobnica u Duklji, *Jevrejski almanah* (1963-64) 56—62.

³¹ P. Sticotti, *Die römische Stadt Doclea in Montenegro*, Schriften der Balkan-Kommission 6 (Wien 1913) 158, Fig. 98—99.

³² Kontrola čitanja pokazuje razlike na koje skrećem pažnju. Red 1: *I. Nefri-nius* nije potvrđeno — u Dessau, *ILS* index: *Nerfinus*. Isto tako nije potvrđeno: *Fanius* (3-ći red). Nađeno je: *Faenius* (Dessau, *ILS*, index). U 5-tom redu: *domus aeterna*, izraz koji se često javlja u hrišćanskim nadgrobnim spomenicima, cfr. Diehl, *ILCV* 3656 (Roma), 3656 A (Roma), 3657 (Roma) itd. u smislu »vječni dom« obično uz glagol *fecere* (u Diehl-u ima i iz balkanskih provincija). Redovi 6—7: *perennis* — nije jasno s čime je u vezi; cfr. *vita perennis* u Diehl, *ILCV* 1052, 11. 1312. 6. 3487 A, 3. 3490 (?) i dr. Primjer kad pridjev *perennius* stoji uz *sedes*: Diehl, *ILCV* 3699, 2 — *perennis sedi*. *VIC* je skraćenica za *victor*, *victoria*, *victrix*, cfr. Diehl, Indices. *Victor* se sreće na nadgrobnim spomenicima, naročito na martirijumskim. O početnom značenju riječi *victor* v. u V. Saxer, *Victor*, titre d'honneur ou nom propre?, (*Rivista di Archeologia Christiana* 4, 209—218) ili u F. Rütten, *Die Victor-Verehrung im christlichen Altertum* (Paderborn 1936). Najzad, to što u našem natpisu odsustvuje dedikacija *DM* i osobito: godine i dan smrti pokojnika lijepo se slaže sa brojnim hrišćanskim natpisima prije 313. godine, cfr. V. Saxer, *op. cit.*, 210, što može značiti da je ovaj dukljanski natpis čak sa samog početka IV vijeka, odnosno, da u njemu imamo dokaz o prvim hrišćanima prije edikta o toleranciji.

³³ U nas najpreglednije M. Ljubinković-Čorović, *Ranohrišćanska staklena čaša iz Duklje*, *Materijali* 4 (1967) 85—92.

³⁴ A. Mayer, Antikni elementi toponomastike podgoričkog kraja, *Godišnjak nastavnika Podgoričke gimnazije* 1, 18—19.

³⁵ F. Gerke, *Das heilige Antlitz* (Berlin 1940) 21—22. Cfr. M. Ljubinković-Čorović, *op. cit.*, 87.

³⁶ P. Levi, The Podgoritz cup, *The Heythrop Journal* IV, 1, 55—56, fig. 1.

³⁷ Tabelačni pregled episkopa Prevalitane v. u *Istorija Crne Gore* (1967) 259.

³⁸ Duklju kao sjedište prevalitanske mitropolije uzimali su E. Honimann, *Le Synekdèmos d'Hièroklès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre* (Bruxelles 1939) 21. P. Lemerle, *Invasion et migration dans les Balkans*, *Revue historique* 211 (1954) 267.

³⁹ »Ulazak u crkvu bio je sa zapada, sa mjesta gde zalazi sunce, jer je noć slika duhovne tame, neznaboštva, greha...«, L. Mirković, *Pravoslavna liturgi-*

ka (Sremski Karlovci 1918, 80, s pozivom na Tertulijana, *Apologetic. adv. gentes* c. 16. Migne, P. L., t. I, 246, *Adv. Valentinianos*, c. 3; Migne, P. L., t. II, 580, Sv. Atanasije, *Quaestiones ad Antiochum du-cem*, quaest. 32. Migne, P. G., t. 28, 620).

⁴⁰ I. A. R. Munro (i dr.), *On the Roman Town of Doclea in Montenegro*, *Archaeologia* 55 (1896) 23. P. Sticotti, *op. cit.*, 12, 138—142.

⁴¹ V. Korać, Doclea kod Titograda, rimski grad, *Starinar* 9—10 (1958-59) 378—379. N. Spremo-Petrović, *Proporcij-ski odnosi u bazilikama Ilirske prefek-ture*, Posebna izdanja Arh. instituta 7 (Beograd 1971) tab. XI.

⁴² N. Spremo-Petrović, *op. cit.*, br. 9, 10, 11, 15, 16, 17, 34.

⁴³ P. Lemerle, A propos des basiliques paléochrétiennes de Grèce, *Bull. de Corr. Hellen.* 70, 328. A. Grabar, *L'âge d'or de Justinien* (Paris 1966) 71. N. Spremo-Petrović, *op. cit.*, 13, 78.

⁴⁴ J. Kovačević, *op. cit.*, 269.

⁴⁵ Rezultati revizionih iskopavanja: v. I. Nikolajević-Stojković, *Rapport préliminaire sur la recherche des monuments chrétiens à Doclea, Actes du Ve Congr. intern. d'arch. chrétienne* (Roma-Paris 1957) 567—572. D. Vučković-Todorović. Đ. Stričević, *Duklja kod Titograda*, *Starinar* 7—8 (1956-57) 409. J. Kovačević, *op. cit.*, 261—262. N. Spremo-Petrović, *op. cit.*, 31—32.

⁴⁶ N. Spremo-Petrović, *op. cit.*, br. 5, 6, 22, 23, 28.

⁴⁷ Đ. Stričević, Doljani kod Titograda. Ranohrišćanska crkva, *Starinar* 12 (1961) 281; Idem, Byzantine Archaeology in Yugoslavia at 1955—1958, *Akten des XI. intern. byzantinischen Kongresses* (München 1960) 587. I. Nikolajević-Stojković, La décoration architecturale des églises découvertes à Doljani, Monténégro, *Atti del VI. Congr. Intern. di Archeologia Cristiana* (Ravenna 1963) 457—470.

⁴⁸ O trikonhosu u Baru v. J. Kovačević, *op. cit.*, 271—272. P. Mijović, *Tragom drevnih kultura Crne Gore* (Titograd 1970) 133 sq. O trikonhosu u Doljanima v. V. Korać, Doljani kod Titograda, ranohrišćanska crkva, *Starinar* 9—10 (1958-59) 383—385.

⁴⁹ V. sumarno u Đ. Bošković, Problem urbanizacije Dukljansko-zetskog, Crnogorskog primorja u srednjem veku, *Istorijski zapisi* 14 (1959) 219—234.

⁵⁰ Arhitektonska plastika i skulptura sa iskopavanja u Duklji i u Doljanima je

publikovana u I. Nikolajević-Stojković, *Actes du Ve Congr. intern. d'arch. chrétienne* (Roma-Paris 1957) 567—572; Eadem, *Atti del VI. Congr. Intern. di Archeologia Cristiana* (Ravenna 1963)

457—470; Eadem, *Ranovizantijska arhitektonska i plastična dekoracija u Makedoniji, Srbiji i Crnoj gori*, Posebna izdanja SAN 279, Vizant. institut 5 (Beograd 1957) 61 sq.

MONUMENTS PALÉOCHRÉTIENS DE PRAEVALIS

La province de *Praevalis* (*Praevalitana*) fut fondée peut-être en 297 déjà. Au sud-ouest elle atteignait la rivière de *Mathis* (Albanie) et au nord-ouest les Bouches de Kotor. A travers elle menait la route romaine du carrefour *Ad Zizio* (Mosko?) vers *Scodra* et *Lussus* et de là à *Dyrrhachium*. La romanisation des Illyriens de *Praevalis* n'était pas entièrement effectuée lorsque le culte chrétien commença à répandre et les possessions de l'église à se former dans cette province. Pourtant, *Praevalis* étant par sa situation géographique un pays du littoral adriatique, l'expansion du christianisme s'écoulait simultanément avec son expansion en Dalmatie et aux provinces voisines. Sur le territoire de *Praevalis* très peu de monuments les plus anciens du christianisme ont été conservés et même toutes les localités paléochrétiennes, reconnues jusqu'à présent, n'ont pas été recherchées par la méthode archéologique. Dans la présente contribution on donne un aperçu de ces monuments et de ces localités. On connaît une gemme, provenant de Risan, avec la représentation du Bon Pasteur avec l'agneau (IVe s.) et un cippe avec les représentations des cratères, des poissons, des dauphins, des feuilles du laurier, de patère, mais aussi avec DMS païen, ce qui permet de la dater à l'époque avant la reconnaissance officielle de l'église chrétienne. On ne peut pas encore dire avec certitude si Risan (nom antiques *Rhizon*, *Rizinium*) avait la communauté chrétienne au IVe siècle. La première mention de Risan en haut Moyen âge apparaît dans les lettres du pape Grégoire Ier de 591 et 595, adressées à l'évêque Sebastien («Sebastiano episcopo Resinensi»). Ces derniers temps on pense même que cet évêque n'était pas de Risan, mais de *Syrrium*. La question n'est pas encore éclaircie et, par conséquent, ni le temps de fondation de l'évêché de Risan, non plus.

A Kotor ont été aussi trouvées les traces de la période paléochrétienne — dans une nécropole de IIIe siècle avec trois différentes façons d'ensevelir: dans l'attitude contractée, avec les membres étendus, mais à différentes orientations des squelettes et par l'incinération des défunts. La continuité de Kotor a été interrompue par la disparition d'*Acruvium* et l'apparition de *Dekatera* de sorte qu'il est impossible d'établir la condition de son organisation ecclésiastique. C'est seulement à partir du IXe siècle qu'on connaît plusieurs monuments provenant de Kotor et des environs de cette ville. Les découvertes individuelles des IVe—Ve siècles (une colonne avec la lettre grecque »pi« gravée, les monuments à la plastique architectonique et les mosaïques du VIe siècle en fragments, en plusieurs localités autour de Kotor) n'ont pas permis, non plus, de poser les appuis solides dans la recherche du centre ecclésiastique disparu dans les Bouches de Kotor. Selon toute apparence, il s'agit d'abord d'apparitions sporadiques du christianisme parmi les propriétaires des latifundia (à juger d'après les découvertes des villas à côté des champs fertiles) et ensuite d'organisation des communautés religieuses. La villa la plus ancienne (IIIe—IVe s.) avec une mosaïque bien conservée dans une pièce et aux fragments des autres, se trouve à Petrovac sur mer. Les motifs chrétiens des mosaïques de Petrovac sont trois poissons avec la tête commune, les feuilles de vigne, les représentations des pains croisés et le motif de »roue ardente«. Ces mêmes symboles se trouvent sur les mosaïques les plus anciennes d'Ildiza, de Salona, de Poreč. Autres mosaïques découvertes dans les villas à côté des champs le long du Littoral Monténégrien appartiennent au VIe siècle.

A Bar a été trouvée une triconque à laquelle ont été ajoutées plusieurs annexes depuis son origine (au VIe s.) jusqu'au IXe siècle. Les fragments des mosaïques de plancher de cette triconque ont été transférés à Stari Bar lorsqu'il y fut fondé l'évêché de Duklja et de Bar. La découverte de cette triconque pose, d'une nouvelle

façon, la question de la formation de l'organisation ecclésiastique de Duklja et de Bar dans l'état indépendant de Zeta (Doclea) sur la base de la tradition et de la légalité en relation avec l'ancienne organisation épiscopale de *Praevalis* avec le siège à *Scodra* ou à *Doclea*. Dans la Vieille forteresse d'Ulcinj a été trouvée une crypte voûtée, les chapiteaux et les colonnes d'une église (le tout datant du VIe s.). L'organisation ecclésiastique d'Ulcinj a pu être très forte au VIe siècle déjà. Plus on approche *Scodra*, plus nombreux deviennent les sièges épiscopaux qui seront, en 732, subordonnés comme suffragants de l'archevêché de Drač (*Dyrrhachium*).

Très complexe est la question de l'origine du christianisme et de son expansion ultérieure en *Doclea* et aux environs. Outre deux basiliques dans la ville, une basilique et une triconque à Doljani (à 3 km de distance de *Doclea*), il y a également d'autres monuments jusqu'à présent non examinés. La trace la plus ancienne du christianisme peut être, semble-t-il, suivie dans l'ère pré-Constantinienne, grâce à une inscription sur la stèle découverte dans la basilique A en 1954. Les initiales *DOM* (à une divinité) et la mention de «*Vita aeterna*» et de «*Victor perennis*» suggèrent l'appartenance chrétienne d'*I. Nefrimus*, auquel cette a été consacrée. Elle est datée en IVe siècle. Dans les nécropoles de Duklja on a déterré plusieurs récipients de verre et une coupe (patère) — dite «coupe de Podgorica» (datant du IVe s., à l'Ermitage) est connue depuis longtemps par son décor figuré qui illustre les scènes de l'Ancien et du Nouveau Testament d'après la prière *Ordo Commendationes animae*.

En résumant les résultats des recherches faites jusqu'à présent à *Praevalis*, on peut dire que cette province était passée par les mêmes changements historiques et sociaux que les provinces voisines dans l'Illyrie Orientale, mais avec certaines spécificités régionales qui se reflètent aussi dans son art.

SAHRANJIVANJE U RANOHRISĆANSKIM CRKVAMA NA PODRUČJU SRBIJE

IVANKA NIKOLAJEVIC

Vizantološki institut, Beograd

U velikom i bogato ilustrovanom Atlasu hrišćanskog sveta koji su pripremili holandski naučnici Van der Meer i Mohrmann objavljene su i dve mape koje prikazuju severoistočne krajeve Jugoslavije.¹ Mapa br. 19 ilustruje tri dijeceze Istočnog Ilirika: Dakiju, Makedoniju i Trakiju. Episkopska sedišta u tim oblastima naznačena su na osnovu podataka iz pisanih dokumenata pa su tako sa područja Srbije ubeleženi *Sirmium*, *Bassiana*, *Singidunum*, *Margum*, *Viminacium*, *Horreum Margi*, *Naissus*, *Remesiana*, *Iustiniana Prima* i *Ulpiana*. Arheološke ostatke hrišćanskih spomenika iz vremena od 300. do 600. godine ilustruje mapa br. 14, ali od lokaliteta koji spadaju u tu epohu označeni su na području Srbije samo Caričin Grad i Sremska Mitrovica. Izostavljeni su dakle ne samo kasnoantički episkopski cetri već i mnogi drugi lokaliteti poznati po značajnim arheološkim ostacima iz ranohrišćanskog doba.

Nedavno je započelo štampanje Atlasa kulture SR Srbije koji, između ostalog, ima i mapu nalazišta ranohrišćanskih spomenika na teritoriji Srbije odnosno u delovima nekadašnjih provincija *Pannonia Secunda*, *Moesia Prima*,